

**T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

Dr. NAZIM BEY'İN SİYASİ YAŞAMI

M. Vahit İPEKÇİ

**Danışman
Doç. Dr. Tülay Alim BARAN**

**Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Yüksek Lisans Programı**

İSTANBUL, 2006

ÖZGEÇMİŞ

12 Nisan 1956 yılında İstanbul'da doğan Mehmet Vahit İPEKÇİ, 1980 yılında Boğaziçi Üniversitesi Mühendislik Fakültesi İnşaat Mühendisliği Bölümü'nden mezun olduktan sonra iki yıl süre ile Suudi Arabistan'da inşaat mühendisi olarak çalışmıştır. Dönüşünde İ.İ.T.İ.A. İşletme İktisadi Enstitüsü'nden master derecesi almıştır. Daha sonra tekstil ve perakende sektöründe orta ve üst düzey yöneticilik görevlerinde bulunmuştur. Halen uluslar arası bir perakende zincirinin Türkiye Genel Müdürlük görevini yürütmektedir. Aynı zamanda Avrupa Birliği'nde kote edilmiş bir sivil toplum örgütü olan Tescilli Markalar Derneği'nin yönetim kurulu üyeliğini üstlenmiştir. Evli ve bir kız çocuğu babası olan İPEKÇİ, İngilizce bilmektedir.

ÖNSÖZ

İttihat ve Terakki Cemiyeti, hiç şüphesiz ki, Türk Devrim tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. Ne yazık ki, arşivi büyük olasılıkla imha edildiğinden, konunun incelenmesi de sınırlı sayıda kaynağa dayanmaktadır.

Dr. Nazım Bey ise bu cemiyetin gelişmesinde, teşkilatlanmasında, komitacı faaliyetlerinde, Meşrutiyet'i yeniden kurmasında, önemli bir rol almış, birkaç yöneticisi arasında bulunmaktadır.

Yüksek Lisans tezi olarak sunulan bu araştırmamızın konusunu da Dr. Nazım Bey'in Siyasi Hayatı oluşturmaktadır.

Ölümünün üzerinden 80 yıl geçen Dr. Nazım Bey'i tanıyan ve aynı zamanda hayatta olan kimse kalmadığından, kendisi ile aynı sonu paylaşmış, Cemiyet'in bir diğer güçlü yöneticisi Maliyeci Cavid Bey'in oğlu, şu an 90 yaşının üzerinde bulunan Şiar Yalçın (İttihatçı-Gazeteci Hüseyin Cahid Yalçın tarafından büyütülmüş ve onun soyadını almıştır.) ile Ankara'daki evinde görüşüp, söz konusu dönem ile ilgili kendisinden bilgi almaya çalıştım. Bana ayırdığı uzun saatler için kendisine müteşekkirim.

Çalışmamın gerçekleşmesinde bana aylarca bıkmadan yol gösteren danışmanım Doç. Dr. Tülay Alim BARAN' a, tez yazım sürecinde bana destek veren Ela AKSOY'a, eşim Gülin İPEKÇİ ve sevgili kızım Leyla İPEKÇİ'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul, Haziran 2006

ÖZET

İttihat ve Terakki Partisi'nin Türkiye'nin demokrasi tarihinde önemli bir yeri olmuştur. Partinin işleyişinde ağırlıklı olarak komitacı sistem görülmektedir. İşte, bu yapı içerisinde özellikle komitacılığı ile en ön plana çıkan birkaç karakterden biri de Dr. Nazım Bey'dir. Selanikli olan Nazım , Tıp Fakültesinde okurken, İttihat ve Terakki'ye katılmış, 1893 yılında Paris'e gitmiş ve 14 yıl Cemiyetin gelişmesi için çalışmıştır. 1907 yılında Selanik ve İzmir'e geçmiş, oralarda Meşrutiyet Yönetimi'nin yeniden kurulması için gayret göstermiş ve 1908'de bunu başaran ekibin en önde gelenlerinden olmuştur.

I. Dünya Savaşının sonuna kadar Parti'nin İdare Meclisi Üyeliği yapmış, verilen tüm kararlarda ağırlığı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu savaşı kaybedince, Almanya'ya kaçmış, değişik ülkelerde dört yıl geçirdikten sonra, yurda dönmüş ve 1926'da, Atatürk'e suikast teşebbüsü ile suçlanıp idam edilmiştir. İttihat ve Terakki Partisi'nin arşivi olmadığından ötürü, hayatı boyunca tam dört kez idama mahkum edilmiş Dr. Nazım Bey'in siyasi hayatı ile ilgili bu çalışma, çok kısıtlı sayıdaki kaynaktan yararlanılarak yapılmıştır.

Anahtar Kelime: - İttihat ve Terakki
- Meşrutiyet

ABSTRACT

The Union and Progress Party has played an important role in Turkey's democracy. The Party has functioned primarily with a *komitacı* system where Dr. Nazım Bey is one of the main characters. Nazım Bey who is from Thessaloniki teamed with the Union and Progress Party as he was a student at the medical school. He went to Paris in 1893 and worked for the development of the Party for 14 years. During 1908 he was in Thessaloniki and Izmir where he was one of the main persons to help recreate the management and administration of *Meşrutiyet*.

He was a member of the administrative committee of The Party until the end of World War I and had a lot of influence on all of the Party's decisions. As The Ottoman Empire lost the war, he fled to Germany and after spending 4 years in various European countries he returned to his homeland. In 1926 he was accused of an attempt on the life of Atatürk and was executed. Because The Union and Progress Party did not have any archives this work on Dr. Nazım Bey's political life is based on very few and limited sources.

Key words: - Union and Progress
- Meşrutiyet

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	2
ÖZET	3
ABSTRACT	4
1. Dr. NAZIM'IN KISA BİYOGRAFİSİ	5
2. İTTİHAT VE TERAKKİ PARTİSİNİN KISA BİR TARİHÇESİ	7
2.1 KURULUŞ	7
2.2 İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN KONGRELERİ	11
2.3 İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN SONA ERİŞİ	13
3. 1908'e KADAR İTTİHAT VE TERAKKİ PARTİSİ VE Dr. NAZIM	14
4. 1908-1918 ARASI İTTİHAT TERAKKİ PARTİSİ VE Dr. NAZIM	24
5. YURT DIŞINA GİDEN İTTİHATÇILAR VE Dr. NAZIM	46
6. İZMİR SUİKASTİ VE Dr. NAZIM'IN YARGILANMASI	51
7. MUSTAFA KEMAL'E İLİŞKİN DÜŞÜNCELERİ	57
8. SONUÇ YERİNE	61
EK 1- Dr. NAZIM BEY'İN MEKTUPLARI	64
EK 2- Dr. NAZIM BEY'İN SAVUNMASI	96
KAYNAKLAR	98
ÖZGEÇMİŞ	100

1. Dr. NAZIM'IN KISA BİYOGRAFİSİ

Perde arkasındaki İttihatçıların en etkili olan Dr. Nazım 1870 yılında dünyaya gelmiştir. Doğum yerinden ötürü “Selanikli Nazım olarak da bilinir.¹ Her ne kadar Soner Yalçın kendisinin Sabetayist (dönme) olduğunu belirtiyorsa da² Orhan Koloğlu kendisinin dönmelere karşı son derece katı davrandığını vurguluyor.³ Zekeriya Sertel ise Dr. Nazım'ın kendisinin dönme bir kızla evlenmesini olumlu karşıladığını yazar.⁴ Annesinin adı Ayşe hanım, babasının adı Hacı Abdülhamit Efendi idi. Nazım daha bebek iken babası vefat etti. Selanik'teki Rüştüye Mektebinden (ortaokul) mezun olup 1887'de 15 yaşında iken Tıbbiye öğrencisi hazırlayan İstanbul Askeri Tıbbiye İdadisi'ne (Lise) girdi. Üç yıl burada eğitim görüp, sınavları verdikten sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye girdi.⁵ İstanbul'da tıp tahsili sırasında cemiyete girer, ancak bitirmeden Ahmet Rıza Bey'in grubuyla ilişkiye girmek amacıyla Paris'e gider⁶ ve orada iki cemiyeti birleştirerek “Osmanlı İttihat ve Terakki” cemiyetini kurar.⁷ Meşrutiyet idaresini yeniden hayata geçirmek üzere Ahmet Rıza Bey ile birlikte “Meşveret” gazetesini çıkarırlar, bu arada yarım kalan tıp tahsilini de tamamlar.⁸ 1907 yılında, cemiyetin çağırması üzerine, Selanik'e dönen Dr. Nazım bir süre Selanik'le-Paris'teki örgüt arasında bağlantı görevinde bulunmuş daha sonra Anadolu'da ve özellikle, Ege bölgesinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin örgütlenmesine çalışmıştır.⁹

Dr. Nazım 1908'de II.Meşrutiyet'in ilanından sonra bir süre Anadolu vilayetleri Umumi Valisi görevine getirildi.¹⁰ Ancak o aktif görev yerine perde arkasında çalışmayı tercih etmiştir. Daha sonra Selanik Belediye Hastanesi Baştabibi olarak çalışmış, ancak cemiyet merkez komitesinin sürekli üyesi olup 1911'e kadar cemiyetin genel sekreterliğini yapmıştır. Dr. Nazım Bey, çeşitli komisyonların yanında 1916 yılında Fenerbahçe Spor Kulübü'ne başkanlık etti. Harp sırasında on bir oyuncuyu bir araya getirmek bile başlı

¹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1924*, İstanbul 2004, s.215

² Soner Yalçın, *Efendi*, İstanbul 2004, s.56-57

³ Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul 2005, s.21

⁴ M. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul 1968, s.61

⁵ Ahmet Eyicil, *Doktor Nazım Bey*, Ankara 2004, s.24-26

⁶ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s.31

⁷ Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1988, Cilt I, s.19

⁸ A.B.Kuran, *a.g.e.*, s.28

⁹ Mustafa Ragıp Esath, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 1975, s.730

¹⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul 1979, s.278

başına bir işti.¹¹ 1918’de (Ağustos-Ekim) kısa bir dönem Maarif Nazırı olarak kabineye girmiştir.¹² Öncesinde, Celal Bayar ile birlikte, İzmir’de “Halka Doğru” gazetesini (toplam 53 sayı) çıkardılar.¹³ Hikmet Çiçek,¹⁴ ve Orhan Koloğlu¹⁵ eserlerinde Dr. Nazım Bey’in mason olduğunu yazarsa da kendisi Cavid Bey’e yazdığı 22 Mart 1921 tarihli mektubunda (Ek 1-2) bunu inkar eden tavırdadır.¹⁶ Yurt dışındaki mason arşivlerinde çalışmış olan, Türkiye masonları büyük üstadı Hüseyin Özgen’deki evraklar arasında da Dr. Nazım adına rastlanmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşında mağlup olunca, tepkilerden çekinip bir Alman denizaltısı ile Kasım 1918 başında Almanya’ya kaçan 8 kişilik üst düzey ittihatçı arasında Dr. Nazım da bulunuyordu.¹⁷

4 yıl boyunca Almanya ve Rusya’da diğer ittihatçılar ile birlikte faaliyette bulunur. 1922 yılında vatana dönmek üzere yaptığı müracaatlara olumlu cevap geldi ve düzenlenen evrakla Almanya üzerinden yurda döndü.¹⁸

Dr. Nazım 1926 yılında İzmir’de eski İttihatçılar tarafından, Mustafa Kemal’e karşı hazırlanan suikast teşebbüsü ile ilgili görülerek, Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından asılmıştır.¹⁹

¹¹ A. Eyicil, *a.g.e.*, s.161

¹² F.Ahmad, *a.g.e.*, s.215

¹³ Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir*, İstanbul 2004, s.23

¹⁴ H. Çiçek, *a.g.e.*, s.75

¹⁵ O. Koloğlu, *a.g.e.*, s.58

¹⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, İstanbul 2002, s.109

¹⁷ T.Z. Tunaya, *a.g.e.*, s.75

¹⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, İstanbul 1990, s.318-319

¹⁹ M.R. Esatlı, *a.g.e.*, s.730

2. İTTİHAT VE TERAKKİ PARTİSİNİN KISA BİR TARİHÇESİ

2.1 KURULUŞ

Daha sonraları Genç Türkler (Jön Türkler/Jeunes Turques) hareketi adını alacak olan, Yeni Osmanlıların çabası ile kurulan I.Meşrutiyet'in Sultan II.Abdülhamit tarafından sonlandırılması, Meclis-i Mebusan'ın kapatılması (13 Şubat 1878) ve Kanun-i Esasi'nin askıya alınması ile yeniden "Hürriyet" düşüncesi için uygun ortam oluşmuştu. Gerçi kuruntulu Sultanın idaresindeki polis devletinde, hafiyeliğin prim yaptığı ortamda, toplantı özgürlüğü olmadığı gibi, basın özgürlüğü de yok denecek kadar azdı.

19. yüzyılın sonlarında, İmparatorlukta hürriyet fikirleri için uygun olan ortamların başında İstanbul'un Gülhane semtinde bulunan "Askeri Tıbbiye" geliyordu. 1 Mayıs 1889 günü İbrahim Temo öncülüğünde, bir araya gelen İshak Sukuti, Mehmed Raşid ve Abdullah Cevdet adındaki dört tıbbiyeli genç "İttihad-ı Osmani" cemiyetini kurdular.¹

Her ne kadar, Ahmet Bedevi Kuran, kuruluş için 1892 tarihini veriyorsa da², cemiyetin kurucularından olup ta, hatıralarını yayınlamış olan Temo'nun bizlere aktardıklarının daha gerçekçi olduğu söylenebilir. Ayrıca Sina Akşin³ ve Dr. Reşid Bey de⁴ 1889 tarihini destekliyorlar. Kuruluş tarihinin, Fransız İhtilalinin 100.yılına gelmesi oldukça anlamlı bulunuyor, özellikle denk getirilmemiş olsa bile feyz alındığı elbetteki düşünülebilir.⁵

1 Mayıs'taki kuruluştan iki ay sonra 12 kişiye ulaşıp, ilk toplantılarını Edirnekapı'da bir kahvenin bahçesinde gerçekleştirdiler. Bu toplantıda en yaşlıları olan, adliye yüksek memurlarından Hersekli Ali Ruşdi reis seçildi, İbrahim Temo ise kullanılacak sıra numaralarından 1/1 ile seri başı oldu.⁶

İbrahim Temo'nun yaz tatillerinde memleketi olan Arnavutluk'a gidip gelirken uğramış olduğu İtalya'da ziyaret ettiği mason locasından etkilenecek bu yöntemi cemiyette

¹ İbrahim Temo'nun *İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul 2000, s.15

² Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Ankara 2001, s.28

³ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara 2001, s.28

⁴ Ahmet Mehmetefendioğlu, *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları-Sürgünden İntihara*, İstanbul 1993, s.10

⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, İstanbul 1995, Cilt I, s.164

⁶ İ.Temo, *a.g.e.*, s.16-17

uyguladığı düşünülmektedir. Cemiyet, İtalyan ihtilalci “Carbonari” örgütünden esinlenerek hücreler halinde örgütleniyordu.⁷ Üyelerin sıra numaralarındaki ilk sayı hücreyi ikincisi ise üyeyi belirtiyordu. Hücre sisteminin sağlıklı büyümeyi beraberinde getirdiği söylenebilir. Dr. Tahir Hatiboğlu ise, İtalyan Carbonari’ye ilaveten Yunanlıların “Ethniki Etaireia” Cemiyetinden de etkilendiklerini belirtmiştir.⁸

Aynı yıl, Fransa’da ziraat tahsili almış olan, Bursa Maarif Müdürü, Ahmet Rıza Bey, Fransız İhtilalinin 100. yılı sebebi ile açılan sergiyi görmek üzere, devrin nazırlarının pek vermeye alışık olmadıkları seyahat iznini Maarif Nazırı Münif Paşa’dan alıp Paris’e gitti ve kendini hürriyet mücadelesine verdi. Onun bu faaliyetini haber alan İbrahim Temo ve arkadaşları güçlerini birleştirmek ve kendilerini yurtdışında temsil etmesi için Ahmet Rıza Bey’e başvurmaya karar verirler.

Bu amaçla tıbbiye öğrencilerinden Arap Ahmed (Ahmet Verdani), Selanikli Nazım (Dr. Nazım) ve Ali Zühtü Beyleri yurt dışına kaçırıp Paris’e göndererek, Paris Komitesiyle birleştiler, hatta aşağıda detayını göreceğimiz gibi cemiyetin asıl ismi “İttihat ve Terakki” bu surette meydana çıktı.⁹

Ahmet Rıza Bey artık yurtdışındaki en güçlü muhalif haline gelmişti, bir diğer muhalif olan adem-i merkeziyetçi Prens Sabahattin ise ömrü boyunca bu grubun gölgesinde kalacaktı. Etrafında Türkiye’den kaçıp gelenlerin çoğalmasıyla bir gazete çıkarmaya karar verdi. “Meşveret” adını verdikleri gazetenin ilk sayısı 1 Aralık 1895’te yayınlanır. Daha sonra, gazete ile yetinmeyerek, Dr. Nazım’ın teklifi üzerine, 1889 yılında İbrahim Temo ve arkadaşları tarafından kurulan cemiyetin bir devamı ya da onun Paris Şubesi olmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyetini kurarlar. Ancak hürriyet yolunda yaptıkları başarılı işler Sultan’ı rahatsız etmiştir, bu sebeple 1897 yılında Ferit Ahmed Celaleddin Paşa’yı olayın çözülmesi için yetkilerle donatıp Paris’e yollar. Paşa cemiyet üyelerine yurda dönme veya yabancı elçiliklerde çalışma hakkını tanıyıp, yurt içindeki siyasi tutuklulara da af sözü verince cemiyette çözülme başladı. Özellikle cemiyette ağırlığı olan Mizancı Murad Bey’in, Celalettin Paşa ile ilk anlaşan olması ve diğerlerini iknaya çalışması cemiyeti

⁷ S.Akşin, *a.g.e.*, s.29-30

⁸ Tahir Hatiboğlu, *Jön Türkler’den Son Türklere Tıbbiyeli*, İstanbul 2002, s.20

⁹ Ş.S.Aydemir, *a.g.e.*, Cilt I, s.119; A.B.Kuran, *a.g.e.*, s.30-31

bitirme noktasına yaklaştırmıştı. Çözümlere rağmen Ahmet Rıza Bey ve Dr.Nazım Sultanın onları geri kazanma çabalarına direnmeyi başarmışlardır.¹⁰

Sultan bununla da yetinmedi Mesveret'in kapanması için Fransız ve daha sonra Belçika hükümetleri nezdinde temasta bulundu, bütün çabalarına rağmen İttihatçılar gazetelerini uzun yıllar değişik yerlerde bastırıp Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere bir çok yere ulaştırmayı başardılar.

Bu şartlar altında gelinen 1902 yılının Şubat ayının Genç Türkler için önemi büyüktür. Avrupa'da yaşayan Genç Türkler arasındaki mevcut anlaşmazlıkları çözmek ve birleşmelerini sağlamak üzere Paris'te Prens Sabahattin'in girişimi ile bir kongre yapılması kararı alındı. II.Abdülhamit bu gelişmeden haberdar olunca, kongrenin engellenmesi için Fransızlarla temasa geçti ve Paris Polis Teşkilatı toplantıyı engelledi, ancak İttihatçılar uzun uğraşlar sonucunda kongrenin Fransız Enstitüsü azası Lefevre Pontalis'in evinde yapılmasına izin aldılar. Ne var ki 60-70 kişi ile toplanan kongre tam bir hüsrarla sona erdi ve adem-i merkezîyetçi Prens Sabahattin grubu ile Ahmet Rıza Bey'in ekibi bir daha tarihimizde bir araya gelmemek üzere ayrıldılar.¹¹

1902-1905 dönemi İttihatçılar için duraklama devri niteliğindedir. Ancak Rumeli'de 1903'ten itibaren İttihat ve Terakki şubeleri bulunuyordu. 1905'te Osmanlı'nın Balkanlardaki son toprakları Selanik- Manastır- Kosova- Yanya'da, Büyük Devletler (Düvel'i Muazzama) yani İngiltere-Almanya-Rusya-Fransa-Avusturya/Macaristan ve İtalya'nın katılımları ile ıslahat heyetleri kurulmuş, böylelikle Sultan Hamid'in mutlak merkezîyetçi idaresinin tesirleri, bölgede gevşemişti. İttihat ve Terakki işte bu şartlar içinde, Osmanlı'nın en seçkin kadrolu, büyük bölümü batı ülkelerinde ihtisas yapmış subaylarının toplandığı merkezi Selanik'te olan 3. Orduda teşkilatını kurdu ve kısa zamanda bir askeri hareket yapabilecek aktif kadroya sahip oldu. Daha sonra birçok konuda söz sahibi olacak asker-sivil şahsiyetler, hemen hemen istisnasız bu kadro içinde idiler.¹²

¹⁰ S. Akşin, *a.g.e.*, s.27-52

¹¹ Süleyman Kani İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, İstanbul 1999, s.165-168

¹² Cemal Kutay, *31 Mart'ın 90. Yılında*, İstanbul 1999, s.25

1906 yılına gelindiğinde ortaya ileride cemiyetin tartışmasız lideri konumuna gelecek ve I.Dünya Harbi sonuna kadar uzun süre sadrazamlık görevini üstlenecek olan Talat Bey'in çıktığı görülüyor. Selanik'te Posta ve Telgraf baş katibi olan koyu ittihatçı Talat Bey, "artık gazete-mecmua dağıtmakla olmuyor, bir cemiyet kurup yeniden meşrutiyeti vücuda getirelim" diyerek etrafındaki diğer dokuz arkadaşı; Rahmi, Mithat Şükrü, Bursalı Kaymakam Tahir, Yüzbaşı Ömer Naci, İsmail Canbulat, Kazım Nabi, Hakkı Baha, Edip Servet ve Muallim Naki Beyler ile birlikte 22 Temmuz 1906 Cuma günü "Osmanlı Hürriyet Cemiyetini" kurar. Cemiyetin üç kişilik "Heyet-i Âliye'sinin başında yine Talat Bey bulunmaktadır.¹³ Cemiyet kısa zamanda "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını alacaktır.

1907 yılı da İttihatçılar için önemli olaylara sahne olacaktır. Mustafa Kemal'in Doğuya gitmeden önce Selanik'te kurduğu "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"ni arkadaşları yaşatamamışlardı. Fethi Bey'in iknası sonucunda Mustafa Kemal ve arkadaşları Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine dahil oldular.¹⁴ Aynı yıl görevli olarak Paris'ten Selanik'e gelen Dr. Nazım Bey tarafından iki dernek birleştirildi. 14 Eylül 1907 tarihli "Mukavelename"nin birinci maddesi uyarınca cemiyetin hariçte Paris, dahilde ise şimdilik Selanik olmak üzere iki umumi merkezi bulunacaktı.¹⁵ Artık dört koldan ilerleyen meşrutiyeti yeniden inşa çalışmalarına Dr. Nazım İzmir'e geçerek katkıda bulunuyordu. Burada Yakub Ağa adı ile küçük bir tütüncü dükkanında yöredeki subay ve erat'a hürriyet fikrini aşıyordu.(O günlerde Rumeli'ye müdahalede bulunabilecek en yakın askeri birlik İzmir'de idi). Başarılı çalışmaları sonucunda Temmuz 1908'de Selanik'e isyanı bastırmaya giden bu birlikler rıhtıma indiklerinde 3.Ordudaki meslektaşları ile sarmaş dolaş olmuşlardı.¹⁶

Nihayet 23 Temmuz 1908 günü Manastır'da Hükümet meydanında sabah saat dokuz dolaylarında Kurmay Binbaşı Vehip Bey tarafından okunan nutukla ilan olunan meşrutiyet tamamen İttihat ve Terakki Cemiyetinin eseri idi.

¹³ İsmail Arar, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, İstanbul 1986, s.121; Semih Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, İstanbul 1960, s.48-49, Hikmet Çiçek, *Dr.Bahattin Şakir*, İstanbul 2004, s.69

¹⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, İstanbul 2004, Cilt I, s.121

¹⁵ H.Çiçek, *a.g.e.*, s.70

¹⁶ Ş.S.Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt I, s.535

2.2 İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN KONGRELERİ

İttihat ve Terakki Cemiyetine dahil 40 kişi içerisinde 15-20 tanesi nüfuzlu üyelere ibaretti. Bunların içinde şu önemli isimler yer almaktaydı. Sapançalı Hakkı Bey, Hürsev Sami, Yakup Cemil, Dr. Nazım, Bahattin Şakir, Talat, Mustafa Necip, Eyüp Sabri, Mithat Şükrü, Nail, Topçu İhsan, Hilmi(Ardahan mebusu), Atıf Kamçıl, İzmitli Mümtaz, Süleyman Askeri beyler.

1908 kongresi- Bir siyasi programın hazırlandığını, cemiyetin firkalaştığını, ordu ile hükümet ilişkilerinin ne olabileceğini tayine çalışmıştır. Fakat cemiyet ile fırka arasındaki ilişkiler henüz net değildir.

1909 kongresi- burada İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasi sahadan çekildiğini, bundan böyle sosyal ve kültürel işlerle meşgul olacağını beyan etmiş, kulüpleri vasıtasıyla halkı yükselteceğini ilan etmiştir. Cemiyetin hüküm ve nüfuzunu mecliste kazandığı 140 kişilik bir ekseriyete devrettiğini ve siyasi sahada faaliyeti fırka grubunun yapacağını açıklamıştır.

1910 kongresi- Cemiyet'in halka yakın bir kuruluş halini almakta olduğunu meclisteki grubu ile halk arasında bir elçi rolü oynayacağını söylemektedir. Bu suretle cemiyet ile onun meclisteki grubu birbirini tamamlayan ve fakat sahaları ayrı iki şahsiyet olarak belirlemektedir.

1911 kongresi- Bu kongre Selanikte toplanmış, Trablus Harbinin heyecanı ile geçmiştir. Kanun-u Esasinin tadili bu kongrede kararlaştırılmış, umumi merkez azalarının 7 den 12 ye çıkarılması ve ayan ile mebusanın da kongreye sınırlı sayıda üye göndermesi esası kabul edilmiştir. Bu kararlar göstermiştir ki, kongre fırkaya değil cemiyete ait bir organdır.

1912 kongresi- detayını ileride yazacağımız bu kongre, İttihad ve Terakkinin bünyesini, şahısları arasındaki fikir ihtilaflarını ve çeşitli karakterlerini aydınlatmak bakımından son derece önemlidir. Halaskaran grubu adı altında tarih sahnesine çıkan yeni bir gruba da meydan vermesi bakımından bu kongre son derece dikkat çekicidir. Bu kongreden sonra meclis feshedilmiş ve yeni seçime gidilmiştir.

1913 kongresi- Babıali baskını ile iktidarı zorla ele geçiren İttihat ve Terakkinin, Mahmut Şevket Paşa'nın katli, Edirne'nin işgali gibi hadiselerin birbirini takip eden heyecanlı hareketlerinin sonucunda kurulan bu kongre ile cemiyet tam bir siyasi parti halini almış ve memleket idaresinde tek kalarak, imparatorluğu Birinci Cihan Harbine sokmuştur. Bu kongre, İttihat ve Terakkinin siyasi bir partiye dönüştüğünü ilan ettiği kongre olmuştur.

1916 kongresi- Birinci Dünya Harbine devletin girmiş olması, iktidar partisinin bu seneye kadar kongre yapmasını engellemiştir. Bu kongre aynı zamanda Osmanlılık siyasetini terk ederken partinin Türkçü ve milliyetçi olduğunu da açıkça ilan etmiştir. Nizamnamede de çeşitli değişiklikler yapılmıştır.

1917 kongresi- Bu İttihad ve Terakkinin son kongresi olmuş, harp yıllarında dahi çalışmalarına devam eden partinin özellikle dışarıdaki başarılarından söz edilmiş, Brest Litovsk anlaşması ile Çarlık Rusya'nın tarihe karışmasının İttihad ve Terakki'nin sağlam dış siyaseti yüzünden olduğu şeklinde ilan edilmiştir.¹⁷

¹⁷ S.N.Tansu, *a.g.e.*, s.62-65

2.3 İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN SONA ERİŞİ

Mondros Mütarekesinin imzalanmasından bir gün sonra (1 Kasım 1918) İttihat ve Terakki'nin olağanüstü kongresi 120 üyenin katılımıyla toplanmıştır. Divan başkanı İsmail Canbulat'tır. Talat Bey soğukkanlılıkla II.Meşrutiyetin ilanından, Cihan Savaşı'nın sonuna dek yapılanları özetler. Verilen önerge ile İttihat ve Terakki Partisinin feshedilerek bütün mal varlığının yeni kurulacak "Teceddüt Fırkası"nın üzerine geçirilmesi kararlaştırılır. Ne var ki, yeni parti mütareke devrinde hiçbir varlık göstermeden dağılıp gitmiştir.¹⁸

Partinin kapanışı ile ilgili olarak Mustafa Kemal, görüşlerini şöyle belirtmiştir:

" Hepimiz İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleriydik. O Teceddüd Fırkası olarak devam etti. İlk cemiyetin üyeleri ve sonra oluşan Teceddüt Fırkası üyelerinin büyük çoğunluğu, milletimizin yüksek azminden doğan 'Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne girmişler ve bu cemiyetin programını kabul etmişlerdir."¹⁹

¹⁸ Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul 1998, s.24

¹⁹ *Hakimiyeti Milliye*, 12 Nisan 1923 sayısından aktaran Ş. S. Aydemir, *Tek Adam*, III. 262-263

3. 1908'E KADAR İTTİHAT VE TERAKKİ PARTİSİ VE Dr. NAZIM

1889 yılında özel izinle Paris'e giden Ahmet Rıza Bey'in hayatı ilginç olduğu kadar zorluklarla doluydu. İstanbul'da tıbbiyeli gençlerin kurduğu cemiyete paralel olarak, Paris'te oluşturduğu merkeze bulduğu isim, kalben inandığı filozof Auguste Comte'nin "Pozitivizm" görüşünden esinlenerek aldığı "Ordre et Progres" di. Daha sonra İstanbul'daki gençler gurubu ile ilişkiler kurulunca, gençler bu ismi "Union et Progres" yani "İttihat ve Terakki" şekline soktular.¹ Ancak Ahmet Rıza pozitivism görüşünün koyu bir destekçisi olmayı uzun yıllar boyu sürdürecektir. Söylevlerinde ise, Paris'te vefat eden Ali Şefkati Bey'in bıraktığı evraklardan faydalanmaktaydı hatta onun Paris'teki cenazesinde herkesin fes takmasından farklı olarak giydiği şapkanın sebebini soranlara verdiği cevap ilginçtir; " Sirkeci garında silindir şapka ile serbestçe gezilecek bir hürriyet görmedikçe İstanbul'a dönmem!"²

Dr. Nazım Bey'in durumu Ahmet Rıza Bey'den daha kötü idi, yarım bıraktığı tıp tahsiline Sorbonne Üniversitesi'nde devam ediyor ve 1884 yılına gelindiğinde Paris'in Berthollet Sokağı'ndaki bir apartmanın son katındaki bir odada hayatını sürdürüyordu.³ Ancak bahsedilen bu iki önemli şahsiyetin 5 yıl ara ile Paris'e kaçıp, hürriyet mücadelesine girişmeleri anavatandaki hürriyet taraftarlarına feyz olmuş, arkalarından Mithat Şükrü gibi birçoğunun bu amaçla yurt dışındaki çeşitli merkezlere dağılmalarını sağlamıştır.⁴ II. Meşrutiyet öncesi Jön Türkler tarafından yurt dışında kurulan ancak her biri kendi kurallarına göre çalışan başlıca merkezler şunlardır;

Paris Gurubu : Ahmet Rıza Bey (Başkan), Dr. Nazım, Bahattin Şakir, Prens Mehmet Ali Paşa, Recep, Fuat, Nihat, Sami Paşazade Sezai, Alber Fua Beyler, Yayın organı: *Meşveret Gazetesi*

Cenevre Şubesi : 1897 senesinde kurulmuştur. Dr. İshak Sukuti, Abdullah Cevdet, Ethem Ruhi, Mustafa Ragıp, Mithat Şükrü, Tunalı Hilmi, Mizancı Murad, Esat, Şefik, Ahmet, Seracettin, Dr.Hasan, Lütfü, Atıl, Muhtar, Reşit, Nuri Ahmet Beyler. Yayın organı: *Osmanlı Gazetesi*

¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, İstanbul 2000, Cilt I, s.170

² Süleyman Kani İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, İstanbul 1999, s.36

³ *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, İstanbul 1986, s.110

⁴ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979, s.14

Kahire Şubesi : 1897 senesinde kurulmuştur. İshak Sukuti ve Tunalı Hilmi tarafından yeniden düzenlenmiştir. Hoca Kadri (Başkan), Salih Cemal (Katip), Ali Ziya (muhasip), Dr. Hamit, Dr. Pertev, Vehbi, Faik, Yusuf Mehmet Ferik, Ali Mazhar, Abdülkerim Hadi Beyler. Yayın organı: *Kanun-u Esasi, Basiret-ül Şark, Hak* gazeteleri
Bu üçünden başka Londra ve Napoli’de de faaliyetler bulunuyordu.⁵

Dr. Nazım ve Paris’teki İttihatçıların Sultan’la ilk ciddi hesaplaşmaları 1897 yılına rastlar. Murad Bey’in (Mizancı) çalışmaları ve cemiyetteki bazı gençlerin gizli toplantıları ve Ahmet Rıza Bey’in aleyhindeki faaliyetleri üzerine Cemiyette başkanlık seçimi kararı alınır. Gizli oyla Murad Bey başkanlığa seçilir ve yeni bir çalışma programı uygulamaya başlar; Başkan ancak önemli işlerle meşgul olacak, yayınlar dört kişilik heyete terk edilecek, Türkçe Meşveret’in baş yazarı Murad Bey, Fransızcasının ki Ahmet Rıza Bey olacaktır. Ancak Murad Bey’in aşırısı, Ahmet Rıza Bey’in ise zayıf İslamcılık siyasetini gütmeleri üzerine aralarındaki anlaşmazlıklar arttı. Murad Bey bir Cenevre seyahatinde Ahmet Rıza Bey’i siyasetini değiştirmeye ikna etmeye çalışsa da başaramadı, bunun üzerine cemiyet üyeleri Ahmet Rıza Bey ve sağ kolu Dr. Nazım’ın Cemiyetten çıkarılmasına karar verdiler ve bunu Mizan’da yayınladılar. Bu gelişme üzerine Murad Bey de başkanlıktan istifa etti ve yerine Çürüksulu Ahmet Bey tayin edildi.⁶

Bu arada II.Abdülhamid’in yurtdışındaki cemiyetin faaliyetlerinden doğan rahatsızlığı artmıştı. İsyancı olarak gördüğü ittihatçıları vazgeçirmek üzere çok güvendiği baş hafiyesi Ahmet Celalettin Paşa’yı Haziran 1897’de Paris’e gönderdi. Aynı günlerde gelen ordunun Yunan Zaferi, baş hafiyenin işini çok kolaylaştırdı. 22 Temmuz 1897 günü Paris Büyükelçiliğinin resmi tebliği çıktı. Buna göre Avrupa’da muzır yayınlar padişahça affediliyordu. Dönecek olurlarsa, kendilerine parasız pasaport, yolluk ve liyakatlerine göre memuriyet verilecekti. Avrupa’da öğrenimlerini sürdürmek isteyenlere maaş bağlanacaktı. Bildirinin çıkmasından on gün sonra zararlı yayınları sürdürenler, Osmanlı uyruğundan çıkarılacak ve yurda dönmelerine izin verilmeyecekti. Paris’teki Cemiyet namına görüşmeleri Murad Bey yürüttü, Ahmet Paşa’nın memleketteki siyasi hükümlü ve tutukluların affı hükmünü anlaşmaya konması sağlandı ve “istenilen ıslahatların hepsinin

⁵ Ş.S.Aydemir, *a.g.e.*, Cilt I, s.253-254

⁶ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul 1995, s.486-488

tedricen yapılacağını” sözü alındı. Ama önce Murad Bey’in İstanbul’a dönmesi şart koşuldu ve o da 14 Ağustos’ta İstanbul’a döndü.⁷

Murad Bey’in gösterdiği bu zaaf Jön Türk camiasını şiddetle sarsmıştı, cemiyetten İshak Sükuti, Dr. Abdullah Cevdet, Çürüksulu Ahmet Bey, Şefik, Ali Kemal, Tunalı Hilmi ve Rauf Ahmet Beyler Osmanlı sefaretlerinde görev kabul ettiler ve liste bunlarla sınırlı değildi.⁸ Sonuç olarak padişahın teklifini kabul eden başta Mizancı Murad olmak üzere cemiyet üyeleri aslında kandırıldılar. Siyasi mahkumlar affedilmediler, yalnızca idam cezaları hapse çevrildi ve hiçbir ıslahat hareketi yapılmadı. Bu işte kısa vadede karlı çıkanlar Murat Bey ve Ahmet Celalettin Paşa oldu ancak Paşa Sultanın vaatlerini tutmamasından ötürü kendisinin suçlanacağı korkusu ile 1904 yılında Mısır’a kaçtı ve bundan sonraki hayatında Genç Türklere devamlı para yardımında bulundu. Murad Bey ise 10.000 kuruş maaş ile Şura-i devlet azalığına tayin oldu, ancak Padişah ona hiçbir zaman güvenmedi.⁹

Sonuçta herkes İttihat ve Terakki’nin dağıldığını zannetti, Necip Melhame, Sultanın aleyhine yayın yapan gazetelerin harflerini de satın alarak padişaha gönderdi. En acısı Tunalı Hilmi ve arkadaşlarının cemiyetin evrak ve hurufatlarını, 4000 Frank’a Necip Bey’e satmalarınıdır.¹⁰ Sahiden durum cemiyet için çok zordu ancak bir avuç hürriyet taraftarı mücadeleyi canla başla sürdürecekti. Şevket Süreyya Aydemir bu terk etme olayının neticesinde “sahnedeki lekesiz kalanlar çok azdı” ifadesini kullanır.¹¹ Kazım Karabekir Murad Bey’le ilgili olarak cemiyete girmek isteyip kabul olunmadığından ötürü bu muhalif ve yıkıcı çalışma içerisinde olduğu belirtiliyorsa da¹² yukarıda alıntı yapılan bir çok kaynakta cemiyet üyesi olduğu belirtiliyor, hatta Cemal Kutay, Murad Bey’e meşrutiyetin ilanından sonra cemiyete başvurup “ben en kıdemlisiyim” dediğini ama “sen davayı yarıda bıraktın” cevabını alınca, tam kendine yakışır bir biçimde *Mizan* gazetesinin de çizgisini döndürerek, meşrutiyet rejiminin karşısında ve şeriat yanlısı yaptığını yazar.¹³ Aynı şekilde

⁷ Sina Akşin, *Jön Türkler İttihat ve Terakki*, Ankara 2001, s.51

⁸ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s.58

⁹ K.Karabekir, *a.g.e.*, s.492-493

¹⁰ Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir*, İstanbul 2004, s.38-39

¹¹ Ş.S.Aydemir, *a.g.e.*, s.353

¹² K.Karabekir, *a.g.e.*, s.353

¹³ Cemal Kutay, *31 Mart’ın 90. yılında*, İstanbul 1999, s.314

cemiyetin kıdemli yöneticilerinden Bahattin Şakir de hatıralarında, Murad Bey'in önceleri aşırı bir muhalif, sonraları ise cebini doldurmayı düşünen bir dönem olduğundan bahseder.

Operasyon sonrasında Ahmet Rıza Bey'in yanında Dr. Nazım, Dr. Akil Muhtar, Nuri Ahmet ve Halil Genem Beyler başta olmak üzere bir avuç hürriyet yanlısı kalmıştı. Dr. Nazım, Murad, Rahmi, Çürüksulu Ahmet, Ali Kemal, İshak Sukuti, Abdullah Cevdet, Süleyman Nazif başta olmak üzere, Sultanın önerisini kabul edip geri dönenlerden, meşrutiyetten sonra hesap sorulması gerektiğini düşünüyordu.¹⁴

Yukarıda bahsedilen çekirdek kadro, Sultan Hamid'in yıllar süren baskılarına rağmen yılmadılar. Tüm imkansızlıklara rağmen Meşveret Fransa dışında Belçika ve İsviçre'de yayını sürdürdü ve gittikçe güçlendi.

Jön Türk hareketinde önemli bir yeri olan Prens Sabahattin Bey'e kısaca değinirsek; o II.Abdülhamit'in eniştesi Damat Mahmut Paşa'nın oğludur, kardeşi Lütfullah Bey'le beraber sarayda özel hocalardan ders alarak iyi yetişmişlerdir. Ancak suçsuz yere sultanın gözünden düşünce sarayında göz hapsine alındı. Hatta sokağa çıkmasına bile izin verilmez oldu. Sonunda bir Fransız vapuru ile 1899 yılında İstanbul'dan ayrılarak Marsilya'ya gittiler. Prens Sabahattin kardeşi ile Paris'e yerleşti, orada siyasi harekete karıştı, hatta Jön Türkler hareketinde ayrı bir grubun şöhretli önderi haline geldi.¹⁵

Mithat Paşa “Kanun-i Esasi” yi hazırlarken “tevs-i mezuniyet” yani yetkilerin genişletilmesi sözcüğünü kanun metnine özellikle koymuştu. Sabahattin Bey bunu “adem-i merkezîyet” şeklinde ifade etmişti. Kendisine göre bu iki sözcük aynı anlamda kabul edilmeli ve yorumlanmalıydı. 1902 yılının Şubatında Jön Türkler'in birleşmesi amacıyla Paris'te toplanan büyük Jön Türk kongresi basına “Osmanlı Hürriyetperveran Kongresi” olarak yansdı. Kongrenin tüm hazırlıkları ve finansmanı Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler tarafından yapıldı. Mısır, İtalya, İsviçre, İngiltere, ve Romanya'dan gelen Türk, Ermeni, Arap, Arnavut ve Musevi delegeler (60-70 kişi) bu kongreye katıldılar. Sultan Hamit kongreyi engellemek için Paris sefiri Salih Münir Paşa vasıtasıyla rüşvet vermek dahil her türlü teşebbüste bulundu. Kongre için uygun salon bulmakta güçlük çekilirken

¹⁴ Aktaran Ş.S.Aydemir, *a.g.e.*, Cilt I, s.171-174

¹⁵ Ş.S Aydemir, *a.g.e.*, Cilt I, s.171-174

Fransız Enstitüsü üyesi Lefevre Pontalis'in Trocadero'daki evinde kongrenin yapılması imkanı doğdu.¹⁶

Lütfullah Bey'in 4 Şubat'taki açılış konuşmasının ardından Sabahattin Bey kongrede müzakereye esas olarak özetle şu dört maddeyi teklif etmiştir;

- i. İstibdat idaresi ile Osmanlı milleti arasında her türlü iştiraki red,
- ii. İmparatorlukta yaşayan değişik ırk ve din'den gelenler arasında birlik ve beraberlik sağlanmalı, ilaveten mahalli idarelere iştiraklerinin arttırılmasının sağlanması,
- iii. Yine imparatorlukta yaşayanlar arasında ayrılıklara izin verilmeden devlet bütünlüğünün korunmasına, iç barışın sağlanmasına ve 1876 Kanun-i Esasisi'nin yeniden uygulanması konularına azami önem verilecektir,
- iv. Berlin Anlaşmasının tüm maddelerine uyulacaktır,

Ancak daha sonra İsmail Kemal Bey, Paris ve Berlin Anlaşmalarıyla devletin istiklalini garanti altına almış devletlerin yukarıdaki dört maddeyi uygulamakla sorumlu komiteye dahil edilmelerinin teklifini Sabahattin Bey'e kabul ettirdi. İç işlerimizin yabancılara havale edilmesi kongredeki en büyük anlaşmazlık konusu oldu.¹⁷ Prens Sabahattin açıkça şöyle diyordu; “ *Biz memleket içinde bir hareket yapacağız. Bu hareket dolayısıyla herhangi bir muzır bir müdahaleyi önlemek için menfaati menfaatimize uygun olan memleketlerin müdahalesini isteyelim.*” Fakat Ahmet Rıza Bey'in bunu kabul etmesi söz konusu değildi. Bu sebeple kongrede Prens Sabahattin ve Ali Kemal Beylerin başını çektiği “müdahaleci” grup ile Ahmet Rıza Bey ve yardımcısı durumundaki Dr. Nazım Beylerin oluşturduğu “Adem-i Müdahaleci” iki grup meydana çıkmıştı. Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Bey de Ahmet Rıza Bey'in ekibine katılmıştır. Ancak 9 Şubat günü kongre sona erdiğinde Avrupa'daki Jön Türkler arasında Ahmet Rıza Bey'in karşısında Prens Sabahattin Bey büyük mevki kazanmıştı.¹⁸

Kongrenin bir diğer özelliği İsmail Kemal Bey'in ortaya attığı, “*yalnızca propaganda ve yayınla devrim yapılamazdı, askeri kuvvetlerin de katkısının sağlanması gerekiyordu*” görüşüydü. Bu görüşe karşı çıkan olmadı ve nitekim az sonra bu yolda bir girişimde

¹⁶ Yakın Tarihimiz, İstanbul, s.190

¹⁷ Süleyman Kani İrttem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön Türk İhtilali*, İstanbul 1999, s.165-166

¹⁸ S.K. İrttem, *Yıldız*, s.167-168

bulunuldu. Özetle birinci Jön Türk kongresinin başlıca sonucu zaten genellikle fazla bir birlik gösterememiş olan Jön Türk hareketinin bölünüşünü ortaya çıkarmak oldu.¹⁹

1902-1905 dönemi gerek cemiyet gerekse Dr. Nazım için pasif denilebilecek şekilde geçti. Ahmet Rıza Bey kendini bilimsel çalışmalara verdi. Ancak 1906'ya gelindiğinde önemli kıpırdanmalar başladı. Bunda 1905 yılında dünyada meydana gelen olayların etkisi olmuştur; Rus Japon savaşının beklenmeyen galibi ve Rusya'daki Bolşevik faaliyetleri, Abdülhamit'e Ermenilerce yapılan bombalı suikast ve Makedonya'da zorla ıslahat yapmak üzere Midilli'ye ve Limni'ye asker çıkararak beş devletin askerlerinin gümrük ve posta dairelerini işgal etmeleri örnek olarak verilebilir. Ermenilerin suikast girişimi, Jön Türklerin uyuşukluğunu, Makedonya olayı ise devletin parçalanmakta olduğunu gösteriyordu. Yeni bir atılım yapma zamanı gelmişti. Bu sırada Jön Türkleri yeniden bir araya getirmeye teşebbüs etmek üzere, Bahattin Şakir, Prens Sabahattin Bey ile temasa geçerek kendilerinin programını istemiştir. Ancak Fransızca olarak gelen programda, Adem-i Merkeziyetçi öğeler ağır basınca birleşme işi olanaksızlaştı. Bunun üzerine ayrı örgütlenmelere gidilmiş, Sabahattin Bey "Osmanlı Hürriyet Perveran Cemiyeti" adından vazgeçerek, "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni kurdu ve "Terakki" gazetesini çıkarmaya başladı. Böylece 1902 kongresinde beliren bölünme kesin bir biçim aldı. Ahmet Rıza Beyler ise, yeni bir hamle gösterisinde bulunmak amacı ile "İttihat ve Terakki" ismini "Osmanlı Terakki ve İttihat"a çevirdiler. Artık geniş çaplı bir örgütlenme atağına geçilmişti. Yeni cemiyetin bu yanı, ayrıntılı tüzüğünden, bir şifresi bulunmasından ve yazışma defterindeki mektupların sayısından (296) anlaşılmaktadır. Dr. Nazım ve Bahattin Şakir'in başını çektiği bu cemiyet bir an önce yurtiçi ve dışında yayılmak, örgütlenmek isteyen, sonuç odaklı bir cemiyettir. 1906 yılında "Şura-yı Ümmet" gazetesi Mısır'dan Paris'e taşındı.²⁰ 1906'dan sonra Ahmet Rıza Bey'in fikirlerinde, Bahattin Şakir'in etkisi altında belirmeye başlayan totaliterlik unsurları bulunmaktadır. Bu tarihe kadar "Pozitivizm" teorisinin otoriter tarafı Ahmet Rıza Bey'i etkilemiş fakat teorinin totaliter, bireyi eriten potansiyeli onun tarafından işlenmemişti.²¹

¹⁹ S.Akşin, *a.g.e.*, s.61-65

²⁰ S.Akşin, *a.g.e.*, s.79-82

²¹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1994, s.219

Pozitivizm, Ahmet Rıza Bey'in fikirlerinde analitik ve işlevsel olarak Marksizm'in, Lenin'in fikirlerinde kapladığı alana benzer bir yer işgal ediyordu. Lenin, kesin bir şekilde merkezleşmiş ve milli bölümleri ancak parti iktidarının toplandığı Merkez Komitesinin iradesini, sloganlarını ve kararlarını kendi dilleriyle tebliğ edici vasıtalar sayan bir Parti kavramından hareket ediyordu. Osmanlı İttihad ve Terakki Partisi'nin reisi Ahmet Rıza Bey'in görev ve amaçları, kendisinin de buna benzer, kapsayıcı bir parti görüşü kabul etmesiyle sonuçlanmıştı.²² Jön Türklerin bu kesin bölünmelerinde Ahmet Bedevi Kuran, diğer yazarların aksine Prens Sabahattin'i övmüş, Osmanlı Terakki ve İttihad cemiyetini ise "hizip" olarak adlandırmıştır.²³

1907 yılına gelindiğinde Dr. Nazım Selanik'te bulunan Mithat Şükrü Bleda'ya bir mektup yazarak Selanik'e gelmek istediğini belirtti.²⁴ Ancak Selanik İmparatorluk sınırları içinde bulunuyordu ve 1902'de Yıldız Sarayı'nın yayınladığı bir tebliğe göre, Ahmet Rıza Bey ve Dr. Nazım gıyaplarında yargılanıp, idama mahkum edilmişlerdi. Bu kendisinin ilk idama mahkum oluşuydu.²⁵ Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin, Heyet-i Ali üyesi Rahmi Bey'in daveti üzerine Dr. Nazım yola koyuldu. Ancak bu hayati pahasına yapılacak bir yolculuktu. Bu sırada Bulgarlara karşı Rumların "Makedonya Cemiyet" i adıyla bir cemiyeti vardı ve "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" ile birbirlerini biliyorlardı. Bundan dolayı Makedonya Cemiyeti'ne mensup Makro Teodoridis, Dr. Nazım'ın Yunanistan yoluyla, Yunan köylerinden geçerek "Hoca Yakup Efendi" kimliği ve kıyafetinde, sakallı olarak Selanik'e gelmesini sağladı.²⁶ Mithat Şükrü Bey ise hatıralarında bu seyahati daha detaylı olarak anlatır: Atina'ya gelen Dr. Nazım'ın evvelce belirtilen adreste Yunanlı komitecileri beklediğini ve Selanik'teki cemiyet üyesi iki kişinin onu alıp kendi evine getirdiklerini belirtirken, gerek bu iki üyenin, gerekse kendisinin hoca kıyafeti ile Dr. Nazım'ı ne kadar zor tanıdıklarını hayretle belirtir. Mithat Şükrü Bey'in evinde kalan Nazım, gündüzleri gezerken çok tedbirlidir, hatta sesini bile kalınlaştırarak konuşur, ama sonunda çocukluk arkadaşı Dr. Toledo onu tanır fakat Talat Bey'in tehdit etmesi üzerine bu karşılaşmayı

²² Ş.Mardin, *a.g.e.*, s.204

²³ A.B.Kuran, *a.g.e.*, s.153-154

²⁴ M.Ş.Bleda, *a.g.e.*, s.24

²⁵ Soner Yalçın, *Efendi Beyaz Türklerin Büyük Sırrı*, İstanbul 2004, s.76

²⁶ *Hürriyet Kahraman Resneli Niyazi Hatıratı*, İstanbul 2003, s.10-11

unutmak zorunda kalır. Neyse ki Selanik'teki tek ciddi sorun böyle aşılr.²⁷ Talat Bey de hatıralarında Dr. Nazım'ın Selanik'e gelişinde Rum komitecilerin yardımını doğrular.²⁸

Dr. Nazım Selanik'te "Terakki ve İttihat" adını kabul ettirdi. Bu bütün Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyeleri arasında yapılan bir plebisitle üyelerce de onaylandı. 27 Eylül 1907 günü düzenlenen bir belgeyle (mukavelename) iki örgüt birleşti. Bu birleşme aslında konfederatif bir nitelik taşıyordu.²⁹ Hariçte Paris, dahilde ise Selanik olmak üzere iki merkezli hale gelen Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin mukavelenamesini Dr. Nazım hazırladı. Cemiyetin gizli haberleşme defterinde 386 tahrirat numaralı 27 Eylül 1907 tarihli ve Dr. Bahattin Şakir imzalı yazışmada belirtilen mukavelename şöyle başlıyordu:

Hürriyet ve Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti arasındaki mukavelename:

Merkezi Paris olan "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" ile merkezi Selanik olan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" 19 Şubat 1325 tarihinden itibaren "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" namı altında aşağıda belirtilen şartlar ile birleşmiştir."

Devamında iki merkez, idare şekli, yayınlar ve "Kanun-i Esasi'nin yeniden uygulanması amacını anlatan 7 madde sıralanıyordu.³⁰ Şevket Süreyya Aydemir, Dr.Nazım'ın ağzından duyduğu, Selanik'e geliş tarihini de 27 Eylül 1907 olarak bildirmiştir.³¹

Aynı günlerde, Cenevre'deki Ermeni Taşnaksutyan cemiyeti, Prens Sabahattin'in başkan bulunduğu Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet ile Terakki ve İttihat Cemiyetlerine ortak bir kongre toplamak önerisinde bulundu. Hararetili toplantılardan sonra kongre 27 Aralık 1907 günü Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve K.Malumyan'ın ortak başkanlığı altında Paris'te açıldı. 3. günün sonunda (29 Aralık 1907) yayımlanan kongre bildirgesi Osmanlı Devleti'ni oluşturan milletlerin birlik olmayı başardıklarını ve çabalarını birleştirerek amaca ulaşmaya değin ihtilal yolunda ısrar edeceklerini duyuruyordu. Amaç, Abdülhamit'i tahttan inmeye zorlamak, "idare-i hazıranın" esastan değiştirilmesi, parlamenter düzenin kurulmasıydı. 1907 kongresinde 1902 kongresini başarısız kılan dış müdahalenin davet edilmesi hususu ortaya atılmadı. Bu, Ermenilerle, Adem-i Merkeziyetçilerin, İttihat ve Terakki ile anlaşmak kararında olduklarının bir göstergesi sayılabilir, sonucun bir diğer özelliği ise Ahmet Rıza Bey'in, Osmanlı Hürriyet

²⁷ M.Ş.Bleda, *a.g.e.*, s.24-27

²⁸ Tefik Çavdar, *Talat Paşa*, Ankara 1995, s.59

²⁹ S.Akşin, *a.g.e.*, s.91

³⁰ H.Çiçek, *a.g.e.*, s.70-71

³¹ Ş.S.Aydemir, *Tek Adam*, İstanbul 2004, Cilt I, s.121

Cemiyeti'nin ısrarıyla zorla ihtilalci yola girmiş olmasıydı.³² Ne var ki, meşrutiyetin ilanından bir ay sonraya kadar süren bu görüş ve işbirliği, kısa zamanda ayrılıklara yol açtı. Paris'teki işbirlikçi Jön Türkler, vatana dönünce, birbirlerinin gözlerini oyarcasına, geçimsizlik ve uyuşmazlık örneği gösterdiler.³³

Dr. Nazım için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Selanik'teki cemiyet ile yaklaşması, kendisinde meşrutiyetin ancak silahlı devrim ile yapılabileceği görüşünün ağır basması neticesini doğurduğu söylenebilir. Halbuki, Paris'te neredeyse Abdülhamit'in ölmesi durumunda meşrutiyetin yeniden kurulabileceği düşünülebiliyordu.

Aynı dönemde Abdülhamit Rumeli'deki ayaklanmaları bastırmak için İzmir'den Selanik'e asker gönderilmesi emrini vermişti. Bu durumda cemiyetin Merkez-i Umumi'si toplandı, Rahmi Bey içlerinden birisinin İzmir'e gidip çalışmasını önerdi, Talat Bey de Dr. Nazım'ın iyi tebdili kıyafet ettiğini belirtip görevi ona verdi. Yeni adı "Tütüncü Yakup Ağa" idi. Nazım Bey ertesi gün yola çıkarak, İzmir'e varır ve kordonda bir tütüncü dükkanı açar. Bu dükkanın üst katında gözlerden uzak konuşmalar mümkündür.³⁴ Talat Bey'in "İzmir için çok güvendiği Dr. Nazım'ı seçmesinin esas amacı Selanik dışında, ordu merkezinde sağlam bir temel atılmasının, Rumeli ve hatta Anadolu içlerine yönelik örgütlenmenin güvenini sağlayacak olmasıydı.³⁵ Askerleri ikna konuşmaları yalnızca tütüncü dükkanı ile sınırlı kalmıyordu, Halil Mentеше anılarında onun her gece Göztepe semtinde, koltuğunda bir subay ile ağaçların gölgesinde oturduğundan bahseder. Bu arada komitecilik disiplinini elden bırakmayıp Halil Bey'e "bana selam verme", "bana ait en ufak kağıdı üzerinde bulundurma" gibi talimatlar veriyordu. Bir aralık tüccar Başık Efendi'nin katiplik görevinde bulunmuş, bu sayede memleketi gezip görev alanını genişletmiştir.³⁶ Taylan Sorgun'a göre tütüncü dükkanının üst katındaki cemiyetin gizli şubesine en çok uğrayanlardan biri de, o sırada İzmir'de vazife ile bulunan Yüzbaşı İsmet Bey olmuştu. İsmet Bey, Dr. Nazım'ın propagandacılığına hayran olmuş, onun tesiri altına girmişti. Dr. Nazım İzmir'de çalışırken, İzmir'li gençleri bu harekete yakın buldu, Eczacı Süleyman

³² S.Akşin, *a.g.e.*, s.94-99

³³ *Yakın Tarihimiz*, s.207

³⁴ Taylan Sorgun, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 2003, s.67-68

³⁵ T.Çavdar, *a.g.e.*, s.62-63

³⁶ *Halil Mentеше'nin Anıları*, s.118-120

Ferit Bey dahil bir çoğunu cemiyetin yeminli üyesi yaptı.³⁷ 1908 Mayısında Cemiyet çalışmalarını gizli olarak sürdürmekten vazgeçip, Selanik'te, Avrupa'nın büyük devletlerine, Cemiyetin varlığını ve nüfuzunu açıklama kararı aldı. Büyük devletlere Makedonya'daki karışıklığı ancak cemiyetin düzeltebileceği ve Avrupa'nın sonuç vermeyen ıslahat çabalarından vazgeçmesi söylenecekti. İttihatçılar, bir manifesto hazırlayarak Büyük Devletlerin konsoloslarına gönderdiler. Fakat ne derece güçlü olduğu bilinmeyen bu yasadışı örgüte kimse cevap vermedi. Ancak Cemiyetin her şeye rağmen eyleme geçmeye kararlı olduğu, Temmuzda başlayan isyanı yönetecek hale gelmiş olmasından anlaşıldı. Aynı dönemde İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II.Nicholas Reval'de Rus-İngiliz ilişkilerini gözden geçirmek üzere buluştular ama bu arada Osmanlı'nın parçalanıp, paylaşılması da görüşülen konular arasındaydı. Bu görüşme ülkede büyük tepki yarattı. Reval görüşmelerini hükümeti devirmeyi ve Büyük Devletlerden önce davranıp, Makedonya'da bir ıslahat hareketine girişmeyi gerekli kılan nedenlerden biri olarak göstermek yerinde olacaktır.³⁸ İzmir'de bu gelişmeler olurken, Rumeli kazan misali kaynıyordu. Kolağası Niyazi Bey, yüz kişilik kuvveti ile İstil'e yönünde dağa çıkmıştı. (3 Temmuz 1908) Artık ihtilal başlamıştı, bunu on sekizinci fırka komutanı, Orgeneral Şemsi Bey'in isyanı bastırmak için geldiği Manastır'da Atıf Efendi isimindeki genç bir subay tarafından vurulması izler. (7 Temmuz 1908) Aynı günlerde Binbaşı Enver Bey de asilere katılmıştı.³⁹ Yıldızdakiler ve Sultan telaş içindeydiler, Dr. Nazım tarafından Cemiyet'e ithal edilmiş olan İzmir Kolordusunun ilk taburları 22 Temmuz 1908 günü Selanik rıhtımına çıkınca, silah çatmışlar ve hürriyet kokartlarını göğüslerine takarak ihtilale katılmışlardı.⁴⁰ Nihayet 23 Temmuz 1908 günü, Makedonya'nın köprülü Hükümet Konağı önünde Meşrutiyet ilan edildi.

³⁷ Taylan Sorgun, *Mütareke Dönemi ve Bekir Ağa Bölüğü*, İstanbul 1998, s.147

³⁸ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul 2004, s.16-17

³⁹ *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*, İstanbul 2003, s.13-17

⁴⁰ *Halil Mentеше'nin Anıları*, s.125

4. 1908-1918 ARASI İTTİHAT TERAKKİ PARTİSİ VE Dr. NAZIM

1908 Kansız Jön Türk Devrimi gerçekleştiğinde Dr. Nazım Milas'ta, Halil Mentеше'nin evinde misafirdir.¹ İhtilal haberini alıp derhal Selanik'e hareket eder. 26 Temmuz'da Hoca kıyafeti ile Selanik'e varır. O da diğer yöneticiler gibi Londra otelinin balkonundan nutuk verir.² Cemal Kutay' a göre, Cemiyetin sivil kanadından, Ahmet Rıza, Talat ve Cavid beylerle beraber Dr. Nazım Hürriyet kahramanıdır.³ Cemiyet iktidara ortak olma amacı ile Başkent'e gitmeliydi, ilk giden de Talat Bey oldu. İstanbul'a gelen bir şahsiyet daha dikkatleri çekiyordu; geleceğin Enver Paşası olacak olan Kolağası Enver Bey gibi. Bu sırada Sadrazam olarak Said Paşa görevdeydi ama bir müddet sonra cemiyetin gücünden ürküp istifa edince, görev Kamil Paşa'ya verildi. Cemiyet ancak mecliste çoğunluğu oluşturabilirse iktidara ağırlığını koyabilecekti. Bu sebeple başta Talat Bey olmak üzere cemiyetin önde gelenleri bütün ağırlığı seçimlere kaydirdılar.⁴ 23 Ağustos 1908 günü cemiyet isim değişikliğine giderek "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını aldı. Birinci kongresini, daha önce de değinildiği gibi Kasım 1908'de Selanik'te gizlilik içerisinde yaptı ve bu kongrenin konusu 1876 Kanun-u Esasisinde yapılacak değişiklikler idi.⁵ 28 Kasım 1908 tarihinde yapılan seçimlere, Nurettin Ferruh Bey öncülüğünde bir kısım Jön Türkler ile kurulan "Ahrar Fırkası"nın zayıflığından ötürü saymazsak, İttihat Terakki tek başına katılmıştı. Parlamento'ya 142'si Türk olmak üzere 266 Mebus seçilmişti. Seçimleri padişahın yetkisi dahilinde olan Ayan üyelerinin isimleri 3 Aralık'ta ilan olundu ve Mebusan ile Ayan Meclisleri 17 Aralık 1908 günü açıldı. Mebusan Meclisi reisliğine Ahmet Rıza Bey, yardımcılığına ise Talat Bey seçildi. Cemiyet artık Meclis'e 266 kişiden 265'ni seçtiren kadar güçlenmişti.⁶ Bu noktada geriye dönüp 23 Temmuz değerlendirilirse, bunun bir ihtilal olduğu ancak inkılap olamadığı açıktır. Ne saltanat rejimine, ne devletin iç yapısına ne din ve dünya meselelerine dokunuyordu, ne de milli ilke ve sloganları vardı.⁷ İbrahim Temo da anılarında, Cemiyet'in bir programı olmadığını fark ettiğini ve bunu da 1902 yılında Ahmet Rıza Bey ve Dr. Nazım'a iletmiş olduğunu belirtir.⁸

¹ Halil Mentеше'nin Anıları, İstanbul 1986, s.120

² Süleyman Kani İrtem, Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi, İstanbul 1999, s.369

³ Cemal Kutay, 31 Mart'ın 90. Yılında, İstanbul 1999, s.28

⁴ Tevfik Çavdar, Talat Paşa, Ankara 1995, s.95-101

⁵ Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, İstanbul 2005, Cilt II, s.28

⁶ Ş.S.Aydemir, a.g.e., Cilt II, s.92-94

⁷ Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, İstanbul 2004, Cilt I, s.118

⁸ İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları, İstanbul 2000, s.157

Dr. Nazım ise, mütareke sonrası yurtdışındaki kaçak döneminde, Şevket Süreyya Aydemir ile Moskova’da yaptığı söyleşide program konusunda şunları söylemiştir:

“Biz 1876 Mithat Paşa Kanun-u Esasisinin iadesini istiyorduk.....Bu cemiyetin bir programı olduğunu biliyorum. Şimdi sorsanız anlatamam ama her halde hacimli sayılacak bir şeydi. Ama bununla uğraşan yoktu. Biz, bir defa Kanun-u Esasi ilan edilsin, Meclis-i Mebusan toplansın, ondan sonrasını o düşünür diyorduk.”

Dr. Nazım, Hürriyetin ilanından az sonra, “Anadolu Vilayetleri Umumi Valisi” olarak İzmir’e hareket etti. İçinde bazı arkadaşları gibi Nazır olma hırsı yoktu, olmayacaktı. İzmir’e varışında bütün şehir donanmıştı, toplar atılıyordu. Bölgenin büyükleri, cemaat reisleri, askeri birlikleri ve vali, iskelede vapurdan çıkan umumi valiyi karşıladılar. Ne ilginçtir ki, İzmir Valisi, bir yıl önce tütüncü Yakup ağa kılığındaki Dr. Nazım’ı, sudan bir sebeple makamından dışarı attıran aynı valiydi.⁹

Yeni bir dönem başlamıştı, herkes ittihatçı olmakla övünür duruma gelmişti. Adem-i Merkeziyetçiler de Türkiye’ye gelip iktidarın nimetlerinden faydalanmak üzere propaganda yapmaya başladıklarında, bazı zorluk ve baskılara uğradılar. Prens Sabahattin Avrupa’da bulunduğu günlerde memleket dahilinde kendi prensiplerini yayması için sütkardeşi Fazlı Bey’i İzmir’e, Dr. Nihad Reşad ve Murad Beyleri de İstanbul’a göndermişti. Fazlı Bey uğradığı Atina’dan Rodoslu Şevket, Mahir Said, Yüzbaşı Tevfik, Paris’te bulunan Avni Kemal Beyleri de İzmir’e davet etmişti. Atina’da iken Celaleddin Arif Bey ve Mısırlı Prens Celal ile görüşerek üçü birlikte İzmir’e hareket etmişlerdi. İzmir’e indiklerinde Kremer Oteli’nde halkı bir toplantıya davet etmişlerdi. Burada adem-i merkeziyet prensipleri izah olunacaktı. Bu sırada Dr. Nazım yanında Edib Servet, Rosinyol Hüsnü Beyler ve on kadar zabitle toplantı alanına gelir ve “İzmir’de İttihat ve Terakki’den başka cemiyet yaşayamaz” diye Fazlı Bey’e ilk vapurla gitmesini tavsiye eder. Fazlı Bey cevaben; “Ben ülkede istibdatın yıkıldığını zannederek gelmişim, Abdülhamid’e boyun eğmedim, sana hiç eğmem” demiştir. Çıkması olası kavgayı, İzmir’in ileri gelenlerinden, Prens Sabahattin’in hocası, cemiyet üyesi Kadınhanlı Efendi önlemiştir. Fazlı Bey’in grubundan Mahir Said, Tevfik ve Avni Kemal Beyler, İzmir’den Ankara’ya giderken Afyon yakınlarında cemiyet propagandası yapmak sebebi ile polisçe tutuklanıp İzmir’e

⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul 1979, s.277-278

getirildiler. Ancak daha sonra Dr. Nazım'ın çabaları ile serbest bırakıldılar.¹⁰ Hatırlanacağı gibi 1907 yılındaki II. Jön Türk Kongresinde, İttihatçılar ve Adem-i Merkeziyetçiler saf birliği yapmışlar ve ileride programlarının birleştirilebileceğini ortaya sürmüşlerdir. Ancak 22 Ağustos 1908 günü İttihat ve Terakki'nin İstanbul şubesi bir oldu bitti ile, bildiri yayınlayıp, İttihat ve Terakki ad ve programı altında Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsi ve Meşrutiyet Cemiyeti ile birleşildiğini duyurdu. Dr. Nazım da İzmir'de başka cemiyet olmaması gerektiği tezini bu bildiriye dayandırıyor. 2 Eylül 1908 günü Prens Sabahattin yanında babasının cenazesi İstanbul'a geldi. Kendisine büyük bir karşılama yapıldı. Sonra cemiyet toplantılarına çağırıldığı halde ona "Protokoler" bir yer verildi. Üstelik Ahmet Rıza Bey'in terbiye dışı tacizlerine uğradı. O da cemiyet merkezine gitmez oldu ve karşı tavır almakta gecikmedi. 14 Eylül 1908 günü süt kardeşi Ahmet Fazlı, Mahir, Sait ve Celalettin Arif Beyler'in Nurettin Ferruh'la birlikte "Ahrar" fırkasını kurmalarını sağladı. Ancak partinin ömrü altı ay sürecektir.¹¹

Ahmet Bedevi Kuran mevcut durumu şöyle özetliyordu:

"Artık memlekette yeni bir istibdat rejiminin kurulmasına doğru gidiliyordu. Senelerce Abdülhamid idaresi ile mücadele edenler İttihat ve Terakki damgası taşımadıkları için Yıldız Saray'ı bendeganı gibi tevkif edilmeye başlamıştı. Ne elim ahval!"¹²

Herşeye rağmen hürriyet ortamında daha bir çok muhalif Parti oluşmaya devam edecekti ancak 1909 yılı içinde kurulanlardan mercek altına alınması gereken 5 Nisan günü ortaya çıkan "İttihad-ı Muhammedi Fırkası"dır. Adı "Muhammedçi birlik" anlamına gelen bu parti klerikal, gizli ve ihtilalci eğilimlidir. Merkezi, aynı zamanda yayın organı da olan *Volkan* gazetesi idarehanesidir. Volkan yazarı Derviş Vahdeti ve Bediüzzaman Saidi Kürdi de yönetim kurulu üyeleridir.¹³ Bu günlerin yakın takipçisi Bahattin Şakir'e göre, İngiltere, Fransa, ve Çarlık Rusya'sından oluşan cephe, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayarak ortadan kaldırmaya karar vermişti. Bunun için Balkanlar'dan başlamak üzere milliyetçi ayaklanmaları kışkırtmaktaydılar. İngiltere, İttihat ve Terakki iktidarının yıkılması için yoğun bir faaliyet yürütmekte, İngilizci muhalefeti kollamakta ve yönlendirmektedir.

¹⁰ Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilali*, İstanbul 1999, s.189-190

¹¹ Sina Aksin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara 2001, s.147-148

¹² Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s.263

¹³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul 1988, Cilt I, s.182-183

Tercihi, İngiliz işbirlikçiliğinden hiç kuşku duyulmayan Kamil Paşa hükümetidir. O nedenle İttihat ve Terakki'nin ulusalçı, laik, ilerici programını doğrudan hedef alan karşı devrimci ayaklanmanın hedefleriyle İngiltere'nin çıkarları örtüşüyordu. İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetin başını çeken Prens Sabahattin, bu hükümeti yıkmak için çeşitli darbe planları peşindedir. İngiltere'den büyük destek görmektedir. Ahrar Fırkası, o günlerde milliyetçilerin baş talebi olan kapitülasyonların kaldırılmasını reddedecek kadar emperyalizmden yanadır. İngilizliği sınırsızdır. Yine koyu bir İngilizci olan Kamil Paşa da iktidara gelmek için çalışmaktadır. Volkan gazetesindeki yayınlarıyla ayaklanmanın açıktan kışkırtıcısı ve birinci derecede örgütleyicisi Derviş Vahdeti ve yandaşları, İttihadı Muhammedi Derneği'nin kurucusu ve yöneticisidir. İttihad-ı Muhammedi Derneği, İngiliz Elçiliği'yle bağı olan ve şeriatı savunan bir kuruluştur. “Vahdeti, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin bütün dünya Müslümanlarıyla dayanışma kuracağını ileri sürerken, İngiliz Kralı'nın ya da Rus Çarı'nın Müslüman uyruklarının üzerindeki egemenliklerine zarar verilmeyeceğini temin etmek” ihtiyacını duyacak kadar Batı yanlısıdır. Meşrutiyet düzeninin, alaylı askerleri pek memnun ettiği söylenemez. Bunun başlıca nedenlerinden biri, Meşrutiyet'in Harbiye çıkışlı genç subaylara, “mekteplilere” dayanmasıydı. Artık, Saray yanlısı erlerin, çavuşların paşalığa kadar yükselmesinin yolu kapanmıştı. Bu durum, orduda hala önemli güç oluşturan alaylı subay ve eratla, büyük çoğunluğu ilerici ve İttihatçı olan okullu subaylar arasında derin bir çatışma unsuruydu. Meşrutiyet'in daha birinci günü 1400 alaylı subay kadro dışı bırakılmıştı. Dolayısıyla yükselme umudu kalmayan ve modern ordu disiplinine uyma yeteneği gösteremeyen alaylıların kaderiyle şeriatçıların hedefleri birleşiyordu. Eski düzenin tekrar geri gelmesi talebi, İttihad-ı Muhammedi'nin şeriatçı programını gerçekleştirmede okullu subaylara karşı elverişli bir araç rolü oynuyordu. Bunu Derviş Vahdeti takımı çok iyi değerlendirdi ve çok önceden başlayan bir propaganda yürüterek alaylı askerleri yanına çekti. 31 Mart vak'ası işte bu siyasi ve toplumsal koşullar içinde olgunlaştı.¹⁴

30 Mart günü, Yıldız Sarayını korumakla görevli Arnavud ve Arap zuaf taburları, Taşkışla'ya kaydırıldı, yerlerine, Meşrutiyeti ilan eden askeri kuvvet olarak görülen Avcı Taburları yerleştirildiler. O anda kimse, cemiyetin kendisine yakınlığına inanarak Yıldız Sarayı'na yerleştirilen Avcı taburlarının on beş gün sonra şeriat sesleriyle ayaklanacağını

¹⁴ Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir*, İstanbul 2004, s.88-90

bilemezdi. 6 Nisan günü, Ahrar Fırkası'nın yayın organı gibi çalışan Serbesti gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey gece Galata Köprüsü üzerinde tabanca ile öldürüldü. Faili meçhul cinayetin muhalefeti susturmak için yapıldığını iddia eden Volkan- Mizan- Serbesti gazeteleri, İstanbul Halkını din ve vatan şehidinin cenazesine davet ediyorlardı. 8 Nisan günü yapılan cenaze merasimi yüzbinlere ulaşan kişinin katıldığı nümayişe dönüşmüştü.¹⁵ Tevfik Çavdar, Talat Paşa adlı eserinde bu cinayeti iktidarın önünde durma niyetinde olan güçleri sindirmek amacı ile cemiyetin gizli terör mekanizmasının gerçekleştirdiğini yazar.¹⁶ Ancak bu, dönemin ilk siyasi cinayeti değildir. 2 Aralık 1908'de İsmail Muhtar Paşa öldürülmüş, 9 Nisan günü de *Saday-ı Millet* gazetesi başyazarı Ahmet Samim öldürülecektir. Tabi ki bunların da katilleri yakalanmayacaktır.¹⁷ 13 Nisan 1909 günü (31 Mart 1325) Rumeli'den İstanbul'a getirilmiş ve Yıldız Sarayı ile çeşitli kışlalara yerleştirilmiş Avcı Taburları ile bir kısım birlikler gece yarısından başlayarak Ayasofya'da Mebuslar Meclisi önünde “Şeriat isteriz” haykırışları ile meşrutiyet idaresine karşı isyan ettiler. Olayın boyutları hızla artarken meşrutiyeti savunan gazete ve dergilerin matbaaları tahrip edilmiş “mektepli” yani harbiye mezunu subaylar aranmaya ve öldürülmeye başlanmıştır. “Alaylı” yani erlikten gelip subaylığın üst kademelerine yükselmiş olanlara, sarıklı medrese kadrosu öncülük ediyordu. Bu arada kalabalık katlini istedikleri meclis reisi Ahmet Rıza Bey'e benzettikleri Adliye Nazırı Nazım Paşa'yı linç ederek öldürürler. Aynı şekilde hükümet yanlısı *Tanin* gazetesi baş yazarı Hüseyin Cahid Bey'e benzettikleri Lazkiye mebusu Şekib Aslan Bey'i de öldürmüşlerdir.¹⁸ İsyancılar 2 gün içinde çoğu mektepli 20'den fazla kişiyi öldürdüler. Cavit Bey ve Hüseyin Cahid yurt dışına kaçtılar, başta Talat Bey olmak üzere kaçmayı kabul etmeyen ittihatçı liderler ise saklanmak zorunda kaldılar. Bahattin Şakir ve Dr. Nazım da bunların arasındaydı.¹⁹

İstanbul'daki isyanı Selanik, cemiyetin ileri gelenlerinden İsmail Canbulat ve Rahmi Bey'in telgraflarından öğrendi. Canbulat, açıkça “meşrutiyet mahvoldu” diyordu. Aynı anda Mustafa Kemal Selanik'te 3.Ordu kurmay heyetinde teftişte bulunuyordu. Ayrıca Selanik-Üsküp demiryolunun müfettişliğini de üzerine almıştı. O gece İstanbul'dan gelen

¹⁵ C. Kutay, *a.g.e.*, s.37-38

¹⁶ T. Çavdar, *a.g.e.*, s.125-126

¹⁷ Ş.S.Aydemir, *Tek*, Cilt I, s.142

¹⁸ C.Kutay, *a.g.e.*, s.38-39

¹⁹ H.Çiçek, *a.g.e.*, a.90-91

telgrafları gözden geçirdikten sonra Mustafa Kemal kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa'nın konu ile ilgili sorusuna şu cevabı vermiştir:

“İstanbul'da mühim hadiseler cereyan etmektedir. Yalnız hürriyetin ilanını temin eden İttihat ve Terakki Cemiyeti değil, meşrutiyet rejimi de tehlikeye girmiştir. Vakit kaybetmeden isyan ateşi etrafı sarmadan hemen İstanbul üzerine yürümeliyiz. 3. Ordu bu işi başarmaya muktedirdir.”

14 Nisan 1909 da karşı harekete geçmek isteyenler tarafından seferberlik ilan edildi. Selanik Redif Tümeni'nin bütün taburları silah altına alındı.²⁰ 15 Nisan günü Hareket Ordusu, Hüsnü Paşa'nın komutasında hareket etti. Hadımköy'e varışın ardından 21 Nisan'da III.Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa komutayı ele aldı, kurmay başkanlığına da Enver Bey getirildi. Hareket ordusu, Yeşilköy'e gelince idareyi ele alır. Abdülhamit tahtından indirilir, yerine Veliaht Reşat Efendi geçer.²¹ (27 Nisan 1909) İstanbul'da derhal Divan-ı Harb kurulur, başta Derviş Vahdeti, Hamdi çavuş olmak üzere elebaşılar asılır, Avcı Taburları da cezalandırılıp, İstanbul dışına çıkarılırlar. Cemiyetin ileri gelenlerinden Fethi Bey (Okyar) anılarında, isyana sebep olarak, İttihat ve Terakki'nin hükümet etme felsefesi, kadrosu, hazırlığı olmadığından iktidara sahip çıkamamasını gösterir. İlâveten kurnaz ve tecrübeli Sultan Abdülhamit'in de şaşkın bir vaziyette olduğunu olayın daha kanlı bir hal almaması için hiçbir müdahalede bulunmadığını yazar. Fethi Bey'e göre, idama mahkum edilenler arasında böyle bir ayaklanmayı başarabilecek kudret ve mevki de hiçbir kumandanın olmayışının ortaya koyduğu gerçek, olayın tek sahibinin olmayışını ispatlamaktadır.²² Tevfik Çavdar'ın da bu görüşü destekler nitelikteki fikirleri ile birlikte 31 Mart kalkışmasından kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmak isteyen bir çok grup olduğu rahatlıkla anlaşılır. Abdülhamid sarsılan gücünü yenileştirmek, muhalefet Cemiyeti sindirmek, emperyalizm Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki oyunlarını daha kolaylıkla yürütebilmek, azınlıklar ulusal hareketlerini başarılı bir sonuca ulaştırmak, nihayet İttihat ve Terakki de iktidara giden yolu üzerine çıkan engelleri temizlemek yönünden bu kalkışmayı bir fırsat sayabilir. Şehzadebaşında bir evde saklanan Talat ve Dr. Nazım beyler gelmekte olan hareket ordusuna iltihak etmek ve Meclis-i Mebusan ve Ayan azalarını

²⁰ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, İstanbul 1967, Cilt I, s.226-227

²¹ Ş.S.Aydemir, *Tek*, Cilt I, s.145-146

²² Fethi Okyar, *Üç Devir Bir Adam*, İstanbul 1980, s.32-33

Ayastafanos'ta toplayabilmek için hareketin üçüncü günü Ayastafanos'a gitmişlerdir.²³ Tarihimizdeki önemli bir irticai ayaklanma olan 31 Mart konusu tamamlanmadan, o günlere şahit olan General Pertev Demirhan'ın Cemal Kutay'a söylediklerini de ilave etmeliyiz:

“31 Mart ayaklanması, hükümetin hiç ihtimal etmediği anda aniden patladı. Sade biz değil, iç işlerimizle ilgili devletler de hayret içinde kaldılar. Böyle bir isyana, Rumeli'den gelmiş ve meşrutiyetin temel kuvveti olmuş, avcı taburlarının katılacağını kimse tahmin etmiyordu. İsyanın elebaşı ve fikir mimarı Derviş Vahdeti isimli, basit, hatta mahkeme sırasında akli dengesinin bozukluğunu iddia edecek kadar şahsiyetsiz bir kişinin çevresine topladığı medreselilerle, camilerdeki halktan sonra, kışlalara girerek askerleri ayaklandırması gözler önünde olmuştur.”²⁴

31 Mart konusunda oldukça farklı bir görüş sahibi olan Mehmed Selahaddin Bey'e göre: Avcı taburlarının kumandanı olan Selanikli Remzi Bey, cemiyetin fedailerindedir ve taburlar özellikle isyan çıkarmak amacı ile getirilmişlerdir. Hatta Avcı Taburu'nun subayları olay günü, er elbisesi ile sokakları dolaşarak, isyan edip ayaklanan asker ile halkı tahrik ederek, olayı büyütmüşler ve zaten önceden tertiplendiği gibi, Selanik'ten hareket eden orduya katılmak üzere Çatalca ve Hadımköy taraflarına kaçmışlardır. İttihatçılar güdümündeki Divan-ı Harp reisi, suçsuzları idam etti ve en önemlisi İttihatçılar Abdülhamit'i tahttan indirip yerine yeni padişah tayin edecek güce ulaşmışlardır.²⁵

1909 yılının bir diğer önemli olayı, cemiyetin baskısı ile 1876 Kanun-u Esasi içinde yapılan değişikliklerdir. Bununla daha önce padişaha tanınan Ayan üyelerine atama yetkisi Meclis-i Umumi, belediye üyeleri ve hükümete bırakılmaktaydı. Zaten, padişahın adı bütün programda hiç geçmemekteydi, ilaveten Kanun-u Esasi'nin 108-110. maddelerinde yer alan tevsi-i mezuniyet ve terfik-i vezaif kuralının uygulanmasını sağlayacak kanunların hazırlanması, seçimlerin tek dereceli olup, 20 yaşındaki her erkeğin vergi versin vermesin oy sahibi olması, adayların yerlilerden olmasının aranmaması ve mebusların sayılarının arttırılması yapılan değişiklikler arasında göze çarpıyordu.²⁶

²³ T.Çavdar, *a.g.e.*, s.126-134

²⁴ C.Kutay, *a.g.e.*, s.11

²⁵ Mehmed Selahaddin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, İstanbul 1989, s.29-34

²⁶ S.Akşin, *a.g.e.*, s.149

Kanun-i Esasi'deki 1909 tadilatlarının 1876 ile arasındaki farkı en iyi özetleyenlerden olan Tarık Zafer Tunaya'ya göre, I.Meşrutiyet parlamenter değildi son sözü padişaha bırakan bir anayasal mekanizma kurmuştu. 1909 da yapılan Kanun-u Esasi değişiklikleri ile anayasal sistem köklü olarak değiştirilmiş ve II. Parlamentarizm kabul edilmiştir. Gerçi parlamentarizmin koşullarına uygun olarak basında padişah olmak üzere Yürütme (icra) ile Yasama (mebusan ve ayan meclisleri) arasında bir dengeleme mekanizması kurulmuştu. Fakat denge tam değildi ve mebusan meclisi çok ağır basıyordu. Böylece padişahın yetkileri azalmıştı, meclisin feshi çok ağır koşullara bağlanmıştı.²⁷ Mebusan Meclisi 31 Mart'a kadar olan dönemde, tecrübesizliğinden ötürü pek varlık gösteremedi, ancak 31 Mart'a karşı tepkinin verdiği hızla, eski düzeni zayıflatma yönünde atılımlar yaptı. Cemiyetin 1909 kongresi Selanik'te ve yine gizlilik içerisinde yapıp Ekim ayında tamamlandı. Askerlerin siyasetle uğraşmamaları gereği, en çok tartışılan konu olmuştur. 12 Ocak 1910 günü yeni hükümet Hakkı Paşa başkanlığında kuruldu. Önceki hükümetlerde cemiyet kanadından sadece Talat Bey (Dahiliye) ve Cavit Bey (Maliye) yer almıştı. Bu defa İsmail Hakkı ve Hayri Beylerle nazır sayısı dörde çıktı. Dr. Nazım, kendi arzusu ile nazır olmaya uzak duruyordu ancak hükümetle ilişkilerde ön plana çıkarak, cemiyet içerisindeki ağırlığını hissettiriyordu. Başka bir deyişle, cemiyette söz sahibi birkaç kişiden biri idi. Örneğin 1910 sonbaharında Harbiye Nazırı, Mahmut Şevket Paşa, ordu için istediği ödeneği alamayıp istifa ettiğinde, onu iknaya giden üç kişilik heyette Dr. Nazım da bulunuyordu.²⁸ Bu şartlar içerisinde, cemiyetin 1910 ve 1911 kongreleri yine Selanik'te gerçekleşir ve gündemde İtalyanlarla süren Trablusgarp sorunu vardır. 1911'in ilk aylarında Cemiyet kendi içerisinde bölünmeye ve Mecliste muhalefet kendisini hissettirmeye başlar. II.Meşrutiyet döneminin en güçlü muhalif partisi olacak olan "Hürriyet ve İtilaf Fırkası" kurulur.(21 Kasım 1911). Reis Damat Ferit Paşa, ikinci reis ise, kısa zaman öncesine kadar İttihat ve Terakki'nin Manastır Şube reisi olan Miralay Sadık Bey'dir, Dr.Rıza Nur da yöneticidir. Partinin kuruluş sebebi, açıkça tek başlarına İttihat ve Terakki'ye muhalefet edemeyen kişilerin ve partilerin, vurucu bir güç halinde birleşmeleridir. Burada, İttihatçıların çeteciliğini ve komitacılığını önlemek gayelerini de göz ardı etmemeliyiz. Ancak itilafçıların sıkı bir meşrutiyet taraftarı oldukları bile söylenemez, ama öyle bir muhalefet birikimine sahiptirler ki, kuruluşundan 20 gün sonraki

²⁷ T.Z.Tunaya, *a.g.e.*, s.24-25

²⁸ S.Akşin, *a.g.e.*, s.260-263

11 Aralık 1911 İstanbul ara seçimlerinde Muhalefet Partisinin adayı 196 oy olarak, İttihat ve Terakki Partisi'nin adayını bir oy farkla geçmiş ve iktidarda büyük kuşku yaratmıştır.²⁹ Meclisle Hürriyet ve İtilaf Fırkasının, özellikle Dr. Rıza Nur'un önderliğindeki muhalefeti çok sertleşmişti. İttihatçıların, hilafeti, saltanatı kaldıracağını bile söylemekten çekinmedikleri gibi, din sömürücülüğüne sarılıyorlardı. Bu ortamda İttihat ve Terakki Partisi tek çıkar yolu, meclisi fesh etmekte buldu ve 18 Ocak 1912'de Mebusan Meclisi feshedildi. Bunun üzerine yapılan 1912 seçimlerinde, İttihatçılar bazı baskı usulleri kullanmışlardır.³⁰ 1912 seçimi için Tarık Zafer Tunaya da "Gayri Meşru Yollar'a başvurulmuştur" der, sonuçta İttihatçılar 271 sandalye'ye sahip olurken, İtilafçıların çıkardıkları mebus sayısı on beş'i geçememiştir.³¹

1912 genel seçiminden sonra, İttihatçılar çoğunluğu, parlamentoya barışçıl bir hava getirmemişlerdir denilebilir. Artık ordu da ikiye bölünmüştür. İttihatçı ve İtilafçı subayların kalpaklarının biçimi bile değişiktir. Sait Paşa kabinesi iş başındadır, 1912 bütçesi konuşulurken bir yandan da, Mahmut Şevket Paşa'nın girişimleriyle, askerlerin siyasi partilere üye olmalarını yasaklayan kanun teklifi verilmiştir. Ülkede yeni bir ihtilal havası esmektedir. Ordunun küçük kademelerindeki subayların Mahmut Şevket Paşa'ya "tehditkar" mektuplar gönderdikleri haberi Fransız kamuoyuna bile aktarılmaktadır. Bu kanundan en fazla ve manen İttihat ve Terakki Fırkası "müteessir" olacaktır. Çünkü, "İttihat ve Terakki Fırkası doğrudan doğruya ordudan doğmuştur. Ordu baştan başa İttihat ve Terakki Fırkasıdır." Tasarı büyük çoğunlukla kabul edilerek Ayan'a gönderilmiştir. Subay siyasetle uğraşmamalıydı. Seçme, seçilme hakları ayrı bir sorun olarak ele alınmalıydı. Partiler ordudan ellerini çekmeliydi. Bu sırada, Paşa Harbiye Nazırlığından istifa etmiştir. Fakat, siyaset sahnesinden çekilmemiştir. Yerine "vekaleten" Hurşit Paşa getirilmiştir. Ve tasarımı Ayan'da savunmuştur. Tasarı, Ayan'da yapılan değişikliklerle Mebusana gönderilmiştir. Fakat kanunlaşmadan Meclis feshedilmiştir. Arnavutluk ve Manastırda isyanlar başlamıştı ve bu esnada, bir cunta kurma girişimini ilk olarak Gelibolulu Kemal Bey yapmıştır. 1912 yılında Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'de 2.şubede, "tercüme ve istihbarat" subayı olarak çalışan Kemal Bey'e Makedonya'da görev verilmiştir. O da bu gezisinde, siyasal havanın İttihat ve Terakki aleyhine döndüğünü,

²⁹ T.Z.Tunaya, *a.g.e.*, Cilt I, s.263-271

³⁰ Ş.S.Aydemir, *Enver*, Cilt II, s.263-271

³¹ T.Z.Tunaya, *a.g.e.*, Cilt I, s.272

ordunun içinde de bölünme olduğunu ve iktidar partisine karşı bir hareket için durumun elverişliliğini saptayarak bir Grup Beyannamesi hazırlamıştır. Daha sonra Yorgi Skalyeri isimli bir Rum'un aracılığıyla, Prens Sabahattin'le ilişki kurmuştur. Prens, Kemal Bey'in öncülük ettiği bu eylemi iyi karşılamış ve parasal yardımda bulunmuştur. "Halaskaran" grubunun nasıl oluştuğu, bugün bile açıkça bilinmemektedir. Fakat, İttihat ve Terakki karşısındaki birikimin askeri cephesini kurmak ve ordu içindeki muhalefeti örgütlemek isteyen bir eylemi temsil etme amacı açıktır. Önce İtilafçılarla ilişki kurulmuştur. Askeri destek arayan ve büyük bölümü, 1912 genel seçimleri sonucu parlamento dışı kalan muhalefet, fiili yolu deneme olanağını kazanmak istemiştir. Askere askerle karşı koyma, eylemi eylemle karşılama yolu böylece açılmıştır. Grubun Hürriyet ve İtilaf fırkasıyla ilişkisi tam olarak bilinmiyor. Fakat Dr. Rıza Nur ve bazı kurucu İtilafçılar, Gruba yürekten bağlanmışlardır. Prens Sabahattin ekibinden en etkin eleman Satvet Lütfi Bey ile Terlikçi Salih Efendi'dir. Erkan-ı Harp Kaymakamı Yusuf Rasih Bey'le Binbaşı Saffet Bey etkin rol oynamışlardır. Eski subaylardan(Burunsuz) Tevfik Bey de gruba katılmıştır. Parlamento dışı muhalefetin askeri vurucu kuvveti olarak ve olduğundan çok daha büyük bir örgütü temsil ettiği görüntüsünde hayli başarılı olarak, ordudaki bölünmeden de yararlanarak Halaskaran Zabitan Grubu, Meclis-i Meb'usan üzerinde baskı yollarına başvurmuştur. Bunun sonucunda Sait Paşa Hükümeti 16 Temmuz 1912 tarihinde istifa etti yerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti kurdu. Sait Paşa'nın istifası Meclis'i de, İttihatçıları da şaşırtmıştır. Ve kendilerini beklemedikleri anda muhalefette bulmuşlardır. Bu alışık olunmayan bir muhalefet türüydü. Meclis'in çok büyük çoğunluğu İttihatçıydı. Asıl yeni kurulan kabine muhalefeti temsil ediyor ve parlamento dışı bir muhalif kitleye dayanıyordu. Muhalefet savaşın ilk aşamasını gerçekleştirmişti. İttihatçı kabine dağılmıştı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, kurulur kurulmaz, İttihatçı Meclis çoğunluğuyla sert bir diyaloga girmiştir ve fesih olanaklarını aramaya başlamıştır. Bunun için de Mebusan'la sürekli olarak ısrarla sürdürülebilecek anlaşmazlıklar çıkarma yoluna gitmiştir. Muhalif basın, değişikliği yeni bir Meşrutiyet dönemi saymıştır. Meclisi bir türlü fesih olanağı bulamayan Hükümet, Kanun-ı Esasi'nin bir boşluğundan yararlanarak, Mebusanın 1.Döneminden kalan sorunu çözerek görevini tamamladığını ileri sürmüştür. Ayan, bu tezi kabul edince, Meclis feshedilmiştir.(22 Temmuz 1912) Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi Meclis engelini ortadan kaldırmıştır. Ve iktidarda tek başına kalmıştır. Memurların partilere girmelerini ve ordunun politikayla uğraşmasını yasaklayan bir dizi tedbir, padişah

emirleri “İrade-i Seniye” ve “kanun-ı muvakkat” yollarıyla alınmıştır.³² İttihat ve Terakki'nin 1912 kongresi, partinin muhalefete düştüğü dönemde yapılmıştır ve İstanbul'da yapılan ilk kongre olması sebebi ile dikkat çeker.³³ Kongrede Sapançalı Hakkı Bey'in, partide alışılmadık ölçüde muhalefeti vardır tabi ki yine onu ikna etmek Dr. Nazım'a düşer. Kongre kapandığında o yine merkez-i umumi üyesidir.³⁴ 16-17 Ekim 1912'de Balkan Savaşı patlak verdi ve sadece 15 günlük bir sürede Bulgarlar sınırları geçerek ciddi bir direnişle karşılaşmadan Lüleburgaz'a kadar gelmişlerdi. İşte II.Abdülhamid'in mirası olan İmparatorluk ordusu buydu. Arnavutluk bağımsızlığını ilan eder ve Cemiyet üyesi, meşrutiyetin mimarlarından Resneli Niyazi Bey, Arnavutluk sınırlarında öldürülür. Daha sonra Selanik'i Yunanlılara teslim edişimiz gelir. Rumeli'deki son Osmanlı kalesi olan Edirne'de Şükrü Paşa insanüstü gayretle ümitsiz bir savunma yapıyordu.³⁵ Semih Nafiz'in değerlendirmesine göre İttihad ve Terakki, iktidarı terk ettiği 7 ay içinde büyük hatasını anlamış ve memleketin geleceğinin yeterince hazırlanmadan başka siyasi bir gruba terkinin ne gibi felaketlere yol açtığını görmüştür. Bu feragat, yalnız İttihad ve Terakkiye değil, bütün bir memlekete, koskoca Rumeli'yi kaybettirmiştir. Bilhassa bu iktidarı terk davasında en çok çalışanlardan biri, İttihad ve Terakkinin bir numaralı şahsiyeti olan Talat Beydir. Talat Bey, Mahmut Şevket Paşanın istifasını istemek, kabinede gelişi güzel tadilat yapmak pahasına, mutlak surette iktidardan çekilmesine sebep olmuş, yeni kabineyi kuran Ahmet Muhtar Paşa ve arkadaşları, bütün iyi niyetlerine rağmen, beceriksizlikleri, hataları dolayısıyla Balkan felaketine sebep olmuştur ve Türkiye'nin iki asırda elde ettiği kazançları iki üç meydan muharebesi sonunda tamamen kaybetmişlerdir. İkinci mühim nokta bir psikoloji meselesidir. İttihat ve Terakki erkanı, hatalarının azametini görünce onlar da vatanperverlikleri, heyecanları dolayısıyla hükümetin bilhassa Kıbrıslı Kamil Paşa Hükümetinin, dünkü düşmanlarımızla beraber büyük devletlere yaranmak, onların merhametlerini temin etmek gayesiyle gayet acı bir sulhü imzaya hazırlandıklarını görmüş, bilhassa Trakyasız, Edirne'siz bir barışın memleket için doğuracağı felaketleri düşünerek her şeyi göze almışlardır. Babıali baskını böylece bir felaket vak'ası olmaktan ziyade bir vatanperverlik misali olarak tarihe geçmelidir.çünkü buna girişenlerin hepsi idealist insanlardır. İş bu devreye geldikten sonra başka yapılacak

³² T.Z.Tunaya, *a.g.e.*, Cilt I, s.320-332

³³ T.Z.Tunaya, *a.g.e.*, Cilt I, s.30

³⁴ Semih Nafiz Tansu, *İttihad ve Terakki İçinde Dönerler*, İstanbul 1960, s.74-83

³⁵ Ş.S.Aydemir, *Enver*, Cilt II, s.307-356

bir şey kalmadığını görmüşlerdir. Son dakikada kelleyi koltuğa alarak giriştikleri vak'a, hemen hiçbir memleketin tarihinde görülmemiş bir cesaret örneğidir. Hadiselerin içine girince vak'anın mahiyetini, şahısların burada alaka derecesini göstermek daha kolay olacaktır. Vak'anın en mühim tertipçisi Talat Bey'dir. Talat Bey iktidarı kat'i surette İttihat ve Terakkiye geçirmeye azmetmiş bunun için de kendisine sadık arkadaşlar aramıştır.³⁶ Mustafa Ragıp Esatlı gelişmeleri şu şekilde değerlendirmektedir: Talat Bey, bu fikrine en çok katılabilecek ve hemen bu işe ön ayak olabilecek şahsiyetin Enver Bey olduğuna inanıyordu. Mesele Enver Bey'e anlatılır, onun yardımı sağlanırsa durum kolaylaşır, tereddüt ve kararsızlık içinde bulunan İttihat ve Terakki liderlerini de bu amaca doğru sürüklemek mümkündür. Fakat Enver Bey o sırada İstanbul'da bulunmuyordu. İzmit'te bulunan bir tümeni teftişe gitmişti. Talat Bey bu maksatla Enver Bey'in en yakın arkadaşlarından ve İttihat ve Terakki müfettişlerinden Mümtaz Bey'i çağırdı, fikrini açtı. Bu fikrini İttihat ve Terakki ileri gelenlerine kabul ettirmek için bir toplantı düzenlediğini, ancak bu toplantıya Enver Bey'in katılmak üzere, ilk vasıta ile İstanbul'a gelmesinin gerektiğini, bunun için Mümtaz Bey'in hemen İzmit'e giderek Enver Bey'i davet etmesini söyledi. Talat Bey, kendilerine Particilik bakımından güvendiği, fakat Kamil Paşa kabinesini devirmek için birbirlerinden farklı görüşlerde bulunan ve o sırada İstanbul'da olan bütün İttihat ve Terakki ileri gelenlerini çağırdı. Bu toplantıya katılacak olanlar bir gece İttihat ve Terakki mensuplarından Emin Beşe Beyin Vefa'daki evinde toplanacaklardı. Enver Bey de İzmit'ten doğrudan Emin Beşe Bey'in evine gelecek, Talat Bey'le beraber hükümetin aleyhinde bir ihtilal yapılması fikrini ileri sürecekler, parti arkadaşlarını bu fikir etrafında ikna etmeye çalışacaklardı. Mümtaz Bey'den İzmit'te bu durumu öğrenen Enver Bey, Haydarpaşa'ya geldiği zaman gece olmuştu. Bu tarihlerde savaş dolayısıyla sıkıyönetim, geceleri deniz ulaşımını yasaklıyordu. Enver Bey, hükümetin şüphesini çekmemek için o geceyi Kadıköy inzibat karakolunda geçirmeyi uygun gördü. Halbuki Enver Bey Kadıköy karakolunda geceyi geçirdiği sıra Emin Beşe Beyin evindeki toplantı yapılıyordu. Talat Bey, Enver Bey'in geciktiğini anlayınca, hiç olmazsa İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin bu konu etrafındaki görüşlerinin belirmesi için toplantıyı açmıştı. O gece bu gizli toplantıya Prens Sait Halim Paşa, Talat Hacı Adil, Ziya Gökalp, Miralay İsmail Hakkı, Fethi, Mithat Şükrü, Cemal, Kara Kemal, Doktor Nazım, Mustafa Necip Beyler katıldılar. On bir kişiden ibaret olan bu toplantıda hükümetin

³⁶ S.N.Tansu, *a.g.e.*, s.75-76

düşürülmesi lüzumu ileri sürüldü. Özellikle Talat Bey, bu fikre taraftar olmakla beraber, bunun olabirirliği hakkında ısrarla söz söylemiyor, arkadaşlarının düşüncelerini dinlemeyi tercih ediyordu. Çünkü o biliyordu ki, Enver Bey hazır olmadan bu toplantıda olumlu bir karar verilemeyecekti. Toplantıda hazır bulunanların hemen hepsi, hükümetin devrilmesini istemekle beraber kesin düşüncelerini söylemekten çekiniyorlar, uygulanması imkansız ve tehlikeli bir karar almak istemiyorlardı. Tam bu sırada Fethi Bey hükümeti zorla düşürmek fikrine şiddetle itiraz etti ve zaten kararsızlık gösteren muhatapları üzerinde büsbütün umutsuz bir ruh haleti doğurdu, cesaretlerini kırdı. Pek de istemeyerek, şimdilik, hükümeti devirmek fikrinden vazgeçmeye karar verdiler. Fakat Talat Bey bu karardan hiç memnun olmamıştı. Bir türlü arkadaşlarının görüşlerine katılamıyor, fakat çaresizlik karşısında susuyordu. Hele Fethi Bey gibi, 1908 ihtilaline fiilen karışmış, kendini memlekete tanıtmış bir arkadaşının bu tarzdaki olumsuz fikrini hiç beğenmemişti. Talat Bey'in son umudu Enver Bey'de idi. Çünkü Enver Bey, olur olmaz işler karşısında ileriye, geriye pek de düşünür bir adam değildi. Atılgan ihtilalcinin her halde bu karara rıza göstermeyeceğine emindi. Toplantı gecesinin sabahı olunca Enver Bey Kadıköy'den İstanbul'a geçmiş, Talat Bey'le ve diğer arkadaşlarıyla beraber durumu inceleyerek Emin Beşe Bey'in evinde verilen karar tafsilatını öğrenmiş bulunuyordu. Talat ve Enver Beyler, uzun uzadıya görüştüler. Fethi Beyi kandırmaya, fikrinden caydırmaya da artık ihtiyaç yoktu. Çünkü o kararını vermiş, o gece hükümeti devirmek fikrine şiddetle aleyhtar bulunduğunu söyledikten sonra ertesi sabah Gelibolu'daki Fahri Paşa Kolordusu Kurmay Başkanlığı görevine tekrar başlamak üzere İstanbul'dan ayrılmış bulunuyordu. Aradan on gün geçti, Talat Bey bu süre içinde Enver Bey'in İstanbul'a gelmesinden yararlanarak arkadaşlarının fikrini yokluyor, onları ikinci bir toplantıya hazırlıyordu ve on gün sonra gene bir gece Emin Beşe Beyin evinde gizli bir toplantı daha yaptılar. Yalnız bu toplantıya, düşüncesinin karşı olduğu bilinen Fethi Bey, esasen İstanbul'da olmadığı için katılmamıştı. İlk sözü Enver Bey aldı ve dedi ki: “Arkadaşlar, geçen seferki toplantınızda verdiğiniz kararlardan haberdar oldum. Hayretler içinde kaldım. Bin türlü bahane ve vesileler ile hükümete ilişmeyi doğru bulmamışsınız! Bu husustaki düşüncelerinizi bilmiyorum. Yalnız hepinizden bir şey sormak isterim. Şayet memleketin geleceğini bu hükümetin kurtaracağına inanıyorsanız mesele yoktur. Burada toplanıp boş yere dedikodu yapmayalım. Dağılalım ve görevlerimize bakalım! Emin değilseniz o halde bir takım nazariyata kapılıp tereddütler içinde bocalamayalım. Derhal çaresine bakalım ve hükümeti

devirelim.” Hep bir ağızdan “Hayır katiyen emin değiliz!” dediler. Enver Bey cevap verdi: “O halde ne duruyoruz? Yarından tezi yok işe, hazırlığımıza başlayalım.” İçlerinden biri sordu: “Fakat bu işi kim yapacak? Hükümeti kim devirecek?” Enver Bey tereddüt etmeden karşılık verdi: “ Yanımda bulunacak altmış fedakar arkadaşla ben bu işi başarıyla yaparım.” Enver Bey’in bu kesin sözleri üzerine, toplantıda bulunanlardan hükümeti düşürmeye taraftar olmayanlar bile ses çıkarmadılar ve oybirliğiyle bu fikri benimsediler. Verilen bu kararın ne suretle uygulanacağını Talat ve Enver Beylerle Genel Merkez birlikte tespit edecekti. Gerçekten ertesi günden itibaren Genel Merkez faaliyete geçti; hazırlanan baskın programının esaslı noktaları şunlardı: Kara Kemal Bey’in Başkanlığı altındaki İttihat ve Terakki’nin İstanbul teşkilatına mensup olanlar, Babıali civarında kahvelerde, sokaklarda toplanacaklar, Enver Bey talimden geliyormuş gibi Cağaloğlu tarafından at üstünde Babıali’ye doğru inecek, buradaki kalabalığın önüne geçecek, evvelce ayrılan altmış fedai İttihatçı ile Babıali’ye girecek, hükümeti zorla istifaya davet edecek ve Kamil Paşa’ya yazdıracağı istifanameyi Saraya götürüp Padişaha verecek; yeni Sadrazamın tayinine ait iradeyi alarak yeni Sadrazamı makamına oturtacaktı. Yeni Sadrazam için de uzun tartışmalara yer bırakılmadan kolayca karar verildi: Sadaretle Harbiye Nezaretine Mahmut Şevket Paşa getirilecekti.³⁷ Fethi Bey ise anılarında, bu baskın olayından dört gün önce (19 Ocak 1913) Talat Bey’le görüşüğünü ve onu vazgeçiremeyince, kan dökülmesini önlemek için Nazım Paşa’ya haber vermesi gerektiği hususunda uyardığını yazar.³⁸ Bahattin Şakir de, baskında en çok emeği geçen iki kişinin; örgütlenme yönünde Talat Bey, akıl almaz cesareti nedeni ile de Enver Bey olduğunu yazar. Bahattin Şakir’in değerlendirmeleri şu yöndedir: Hükümet, Saltanat Şurası’nın bir gün önce aldığı kararı görüşüp Balkanlılara ve Avrupa’nın büyük devletlerine “Olur” cevabını vermek üzere toplanmıştı. Kamil Paşa acz içindedir, İttihat ve Terakki’nin doğduğu yer, Rumeli elden gitmektedir. Genç subaylar infial içinde, hükümeti korkaklık ve acizlikle suçlamaktadırlar. O yıl 23 Ocak Perşembe’ye denk gelmekte idi ve Perşembe Talat Bey’in uğurlu günü idi. Baskından önce Kara Kemal başkanlığında 40-50 kişi Sirkeci kahvelerinde ve Meserret Oteli önünde hazır bekleyecekti. Bu ekip saat 15.00’te Babıali’nin önünde olacaktı. Merkezi Umumi binasında olan Enver Bey ise ata binerek, yanında Sapançalı Hakkı, Yakup Cemil ve Mustafa Necip ile birlikte harekete geçecekti. Talat Bey, Babıali önünde Enver Bey’i bekleyecekti. Ünlü Hatip Ömer Naci ise bu arada

³⁷ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 1975, s.285-289

³⁸ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980, s.182-183

halkı coşturacak, bu suretle eyleme kitlesel bir görüntü verilecekti.³⁹ Saat 15.00'e doğru, yeterli kalabalık toplanamamıştı. Durumu gören Talat Bey, Sapançalı Hakkı Bey'i, Enver Bey'e yollayarak, planladığı gibi çıkmasını söyledi. Bunda Enver'in çılginca cesaretine olan güveni etkili olmuştur. Bu daveti sabırsızlıkla bekleyen Enver Bey, yerinden fırladı, kapının önünde kendisi için bekletilen kır ata atladı. Ağır ve aheste Nuruosmaniye'den Babıali'ye doğru atı sürdü. Enver Bey'in bir tarafında Mümtaz (daha sonra yaveri İzmit'li) diğer tarafında Hilmi (merkezi umumi müfettişlerinden) yaya olarak gidiyordu. Talat ve Hakkı Beyler yokuşun altında endişe içinde Enver Bey'i bekliyordular. Fakat tam bu sırada yandaki sokaklardan birinden Mithat Şükrü, Mustafa Necip, diğerinden de Yakup Cemil çıkıp Talat Beyin yanına gelmişlerdi. Bunlar diğer ikisinin yüreğine biraz ferahlık serpmişti. Fakat hepsi de hayret içinde idiler. Ya bekledikleri kimseler gelmezse! Talat Bey arkadaşlarının heyecan ve tereddüdünü dağıtmak için hemen şunları fısıldamıştı: Daha evvelden Babıali'nin polis komiserlerini elde etmiş bulunuyoruz. Biz kaleyi içeriden vurmuş sayılırız. Bakın, hiçbir polis ortada yok! Kara Kemal de şu dakikada İstanbul posta ve telgrafhanesine vaziyet etmiş bulunmaktadır. Bu sırada atının üzerinde bir heykel gibi Babıali'ye doğru inen Enver'i, bazı kimseler tanımakta gecikmemişti. O talimden dönen bir subay değil, sanki İstanbul'a giren bir Fatih'ti. O kadar ciddi, o kadar muhteşem idi ki, herkes durup onu seyretmekten zevk alıyor, atı ile tam bir ahenk teşkil eden bu zabiti, adeta alkışlamak istiyordu, yokuşun tenhaliğini gören Enver Bey'in yüzü kızarmıştı. Tam bu sırada Nafia Nezareti'nin merdiven başından bir ses duyulmuştu: "Vatandaşlar, Kamil Paşa hükümeti Edirne'yi Bulgarlara bugün resmen terk ediyor, şu dakikada Babıali'de notalar imzalanıyor. Türk milleti bunu asla kabul etmeyecekti. İttihat ve Terakki buna hiçbir zaman müsaade etmeyecektir, yaşasın millet, yaşasın İttihat ve Terakki!" Enver Bey atının üstünden geriye bakmış ve yoluna devam etmişti. Ömer Naci'nin heyecanlı konuşması bir taraftan yokuşa kalabalığı çekiyor, diğer taraftan durmadan ve dinmeden artarak yükseliyordu. Babıali önü bir anda bir mahşer manzarasını almış bulunuyordu, denebilir ki, kırk, elli fedakar zabitin yapamadığını hatip Ömer Naci bir anda yapmış, her ihtilalde olduğu gibi söz kuvveti yenmiş, mukavemeti ezmişti. Enver Bey'in atı Babıali'nin parmaklıklı kapısından girmiş ve merdivenlerin önünde durmuştu. Plan gereğince doktor Abidin Bey ve arkadaşları demir parmaklıklı kapıları halkın yüzüne kapatmışlar, merdivenlerin önünü de görevli ittihatçılar doldurmuştu. Enver Bey atından inip İttihat ve

³⁹ B.Şakir, *a.g.e.*, s.101-105

Terakki'nin fedailerini Yüzbaşı Yakup Cemil, Mümtaz, Mustafa Necip, Hilmi ve Sapancalı Hakkı Beylerle beraber sadaret kapısından salona girmişlerdi. Arkalarında Talat ve Mithat Şükrü Beyler de vardı. Bu gürültülerden ilk haberdar olan sadaret yaveri Yarbay Nafiz Bey tabancasını alarak yerinden fırladı. Salona girdiği zaman bir tabanca sesi duyulmuş ve bir insan yere kanlar içinde yığılmıştı. Baskının ilk kaybı Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin muhafızlarından sivil bir komiser idi. Bu vaziyeti gören Nafiz Bey gelenlerin üzerine tabancasını boşaltmış fakat hiç birinde isabet edememişti. Nafiz Bey sağdan, soldan atılan kurşunlarla yaralanmış fakat soğukkanlılığını muhafaza ederek yaver odasına kendisini atmıştı. Bu arada Harbiye Nazırı, Nazım Paşanın yaveri Kıbrıslı Tevfik Bey de Nafiz Bey'in yardımına koşmuş fakat yediği bir kurşunla yere yığılmıştı. Baskının ikinci kaybı bu idi. Harbiye Nazırı Nazım Paşa karşısında Enver Beyle arkadaşlarını görmüş ve cesaretle onlara doğru yürümüştü. Bu küçük salonda ortada bir yuvarlak masa durmakta idi. Harbiye Nazırı masanın önüne gelmiş ve genç zabıtlar derhal etrafını çevirmişlerdi. Tam bu sırada sadaret yaverlerinin odasına, Nafiz Bey'in arkasından dalan Mustafa Necip elindeki tabancasını tekrar Nafiz Bey'in üzerine boşaltmak istemiş fakat bacağından ağır bir surette yaralanmış olan Nafiz Bey de yattığı yerden nişan alarak Mustafa Necip'i bir kurşunla yere sermişti. Babıali baskının üçüncü kaybı da Mustafa Necip Bey olmuş, onu sadrazam yaveri Nafiz Bey takip etmişti. Silah sesini duyan Harbiye Nazırı Nazım Paşa sert bir dil ve hiddetli bir tavırla etrafındaki subaylara şöyle hitap etti, "Ne oluyor? Nedir bu? Haddinizi bilmiyorsunuz, sadareti mi aklınızca basmaya geldiniz!!!" Hitap ettiği Enver Bey olduğu için ona bakıyordu. Yüzü kızarmış olan Enver Bey her zamanki nezaketiyle ; "Efendim dedi, millet sizi..." daha bazı şeyler söylemek istiyordu, fakat sözünü bitirmeğe vakit kalmadan bir silah sesi duyuldu. İri cüsseli, ve heybetli bir asker olan Harbiye Nazırı Nazım Paşa kanlar içinde yere serilmişti. Nazım Paşayı bizzat Yakup Cemil Bey vurmuştu. Sonuçta tam beş kişi canından olmuştu. Ardından baskıncılar sadaret makamına geçtiler. Sadrazam Kıbrıslı Kamil Paşa tek başına idi. Enver Bey yine saygılı bir tavırla; "millet sizi istemiyor, istifanızı yazınız" dedi ve Kamil Paşa'nın yazdığı mektubu alıp bizzat Padişah'a sunmak üzere dışarı çıktı.⁴⁰ Enver Bey, Yakup Cemil ile birlikte hızla saraya gittiler. Enver Bey Padişahın huzuruna girdiğinde Sultan Reşat'ın ilk sözü "Hayırlısı olsun oğlum" demek olmuştu. Bu söz üzerine Enver bey çok saygılı biçimde merkezi umumi tarafından önceden kararlaştırılan ilkeler çevresinde, padişahın elini öpüp şu sözleri söyledi.

⁴⁰ S.N.Tansu, *a.g.e.*, s.113-118

“Şevketmeab! Kamil Paşa kabinesi, memleketi perişan etmiştir. Bugün halkın isyanı karşısında istifa etmiştir. İstifanamesini takdim ediyorum. Müsaade-i Şahaneleri olursa yerine Mahmut Şevket Paşa kulunuzun tayinini ahali ve ordu namına istirham ediyorum. Hükümet kuruluncaya kadar Dahiliye Nezareti işlerine vekil olarak Talat Beyin bakmasının, ordu başkumandanlık vekaletine Müşir İzzet Paşa'nın getirilmesinin münasip olacağını takdirlerine arz ediyorum.” Padişah tüm bu önerileri kabul ettikten sonra gerekli işlemlerin yapılmasını Başmabeyinci ile başkatibe emretti. Daha sonra Enver Bey'in ettiği telefon neticesinde Mahmut Şevket Paşa Saraya geldi ve yeni kabineyi kurmakla görevlendirildi. Mahmut Şevket Paşanın yeni kabinesi şu isimlerden oluşuyordu: Sadrazam ve Harbiye Nazırı Vekili: Mahmut Şevket Paşa, Hariciye Nazırı Vekili: Eski Atina Elçisi Muhtar Bey, Şura-ı Devlet Reisi: Prens Sait Halim Paşa, Dahiliye Nazırı: Hacı Adil Bey, Bahriye Nazırı: Çürüksulu Mahmut Paşa, Adliye Nazırı: Eski İstanbul Valisi İbrahim Bey, Maliye Nazırı: Rıfat Bey, Nafia Nazırı: Beserya Efendi, Evkaf Nazırı: Hayri Bey, Posta ve Telgraf Nazırı: Oksan Efendi, Maarif Nazırı: Şükrü Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı: Celal Bey. Bu kabine listesinde dikkati çeken nokta Talat Bey'in bulunmamasıdır. Darbe yapan bir heyetin içinde ve hatta en önünde bulunan bir kişinin istemesine rağmen nazır olamaması düşünülemez. Aslında Talat Bey de aynen Dr. Nazım gibi, bu aşamada hiçbir nezareti istemiyordu. Örgütün yeniden, yasal düzeyde dirilişini düzenlemek, iktidarı partisinin başında pekiştirmek onun anlayışına daha uygun düşüyordu.⁴¹ Dört yıl önce 31 Mart ayaklanmasını bastırmak üzere Selanik'ten hareketle İstanbul üzerine yürüyen “Hürriyet Ordusu”nun ünlü kumandanı Mahmut Şevket Paşa'nın başkanlığında, tamamen İttihatçılardan oluşan yeni bir hükümet işbaşına gelmişti. İttihat ve Terakki'nin “tam iktidar” dönemi başlıyordu. Mehmed Selahaddin bey ise, Nazım Paşa'yı Enver Bey'in öldürdüğünü iddia etmektedir.⁴² İttihat ve Terakki için artık rahat bir dönemin başladığı söylenebilirdi. Mebusan Meclisi fesh edildiğinden, Ayan Meclisi de çalışmıyordu. Dolayısı ile hükümet yeni icatlarında serbest ve rakipsizdi. Meclis kapalı olduğundan “Hürriyet ve İtilaf Fırkası söz sahibi değildi, baskın, basını da sindirmişti. Ancak İttihatçıların düşmanları da boş durmuyorlardı. 12 Haziran 1913 günü, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, otomobilinin içinde iken suikaste uğrayıp öldürülür. Suçlular kısa sürede yakalanırlar, anlaşılır ki hedefte İttihat Terakki'nin meşhur üçlüsü Enver-Talat-Cemal Bey'ler de vardır. Prens Sabahattin, Damat Salih Paşa, Satvet Lütfü işin planlamacılarıdır,

⁴¹ T.Çavdar, *a.g.e.*, s.253-259

⁴² M.Selahaddin, *a.g.e.*, s.66

Dr. Rıza Nur ve Ali Kemal havayı yaratanlardan sayılabilir. Divan-ı Harp kurulur ve 12 idam birçok hapis ile sürgün cezası verilir. Sonuç olarak İttihat ve Terakki bu defa iktidara tam ve sorunsuz olarak yerleşir.⁴³ Eylül 1913'te Edirne geri alınır, Enver Bey Edirne'ye ilk giren komutandır ve bu onun, yıldızını daha da parlatır. 1913 Ekim ayında İttihat Terakki'nin 5. Kongresi İstanbul'da yapıldı. Cemiyet'in kesin olarak siyasal partiye dönüştüğü yeni program ve nizamnamenin birinci maddelerinde açıklanmaktadır. Dr. Nazım her zaman olduğu gibi merkez-i umumi üyesidir⁴⁴ ve İzmir ile İstanbul arasında mekik dokumaktadır. İzmir'de eşinin bulunmasından öte 1913 yılında Celal Bey (Bayar) ile birlikte 52 sayı çıkarmayı başardıkları *Halka Doğru* gazetesi için seyahatlerini sıklaştırmakta idi.⁴⁵ Enver Bey, Trablusgarp ve Balkan savaşlarındaki başarıları dolayısı ile ek kıdem alıp 18 Aralık 1913'te Albay, 10 Ocak 1914'te ise Miriliva (paşa) olup aynı zamanda Harbiye Nazırı olarak kabineye girmiştir. Bu terfiden sadece beş gün sonra, Genelkurmay başkanlığı'na tayin olacaktır. Kısa bir süre sonra da, Saray'a damat olarak girecektir.⁴⁶ Enver Paşa'ya nazırlık görevini bildirmeye gidenler, Dr. Nazım ile Kuşçubaşı Eşref idi.⁴⁷

Artık Avrupa süratle Dünya Savaşına doğru gidiyordu ve Osmanlı da bunun dışında kalamayacaktı. 28 Temmuz 1914'te Avusturya'nın Belgrad'ı bombalaması ile harp başladı. Ancak bu sırada Türkiye yalnızdır. Müttefiksizdir. İttihat ve Terakki liderlerinin her biri, zamanın şu veya bu devleti ile anlaşmak, ittifaklar kurmak peşindedir. Talat Bey, Kırım-Yalta seyahatinde Rus Hariciye Nazırı Sazanof'a Rusya ile ittifak teklif eder, Cemal Paşa Fransa ile anlaşmak ister, Cavit Bey ise İngiltere ile ittifak için teşebbüste bulunmuştur. Enver Paşa ise tam bir Alman taraftarıdır ve herkesten habersiz onlarla bir ittifak yapmıştır. 2 Ağustos 1914 günü önceden kararlaştırılan ittifak anlaşması Sadrazam Sait Halim Paşa'nın yalısında imzalandı. İmzada sadrazam, Alman Sefiri hariç Enver ve Talat Beylerle, Mebusan Meclisi Başkanı Halit Bey bulunuyordu. Parti umumi heyetinden ve hükümetten kimsenin henüz anlaşmadan haberi yoktu.⁴⁸ 8 maddelik anlaşmanın ikinci maddesine göre, Rusya, Sırp-Avusturya savaşına müdahale ederse, Almanya ve Türkiye de

⁴³ Ş.S.Aydemir, *Enver*, Cilt II, s.398-401

⁴⁴ T.Z.Tunaya, *a.g.e.*, Cilt I, s.30

⁴⁵ H.Çiçek, *a.g.e.*, s.23

⁴⁶ Ş.Süreyya Aydemir, *Enver*, Cilt II, s.430

⁴⁷ Cemal Kutay, *I.Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul 1962, s.15

⁴⁸ Ş.S.Aydemir, *Enver*, Cilt II, s.511-517

savaşa katılacaklardı. Oysa bir gün önce Almanya Rusya'ya savaş ilan etmişti bile! Zaten 10 Ağustos günü Alman Savaş gemileri “Goeben” ve “Breslau” İngiliz takibinden kurtulmak için Çanakkale boğazından içeri girdiler. Enver Paşa'nın emriyle, İngiliz gemilerine boğaza girmek istemeleri halinde ateş açılacağı ihtar edildi. Osmanlı itilaf devletlerinin tepkilerinden kurtulmak için gemileri satın aldığını açıkladı, artık isimleri “Yavuz” ve “Midilli” olmuştu ama mürettebat fes giydirilmiş Almanlardı. 29 Ekim günü bu gemiler Alman komutasında, Sivastopol'u bombardıman edince Osmanlı artık resmen Almanların yanında savaşıyordu.⁴⁹ Kazım Karabekir, Enver Paşa'nın çok daha önceden Almanlarla anlaşma yaptığını inandığını ama kendi fikrinin de Almanlarla ittifak yapılması olduğunu söyler.⁵⁰ Celal Bayar hatıralarında, Avrupa'da harp başladığında Mustafa Kemal'den bir mektup aldığını ve bunu evde yaşadığı Dr. Nazım ile beraber okuduğunu, Mustafa Kemal'in harpten uzak durmak için ellerinden geleni yapma tavsiyesi verdiğini, Dr. Nazım'ın da harbe karışmak için hiç acele edilmemesini düşündüğünü yazar.⁵¹

1915 yılı sonlarında İttihat ve Terakki'nin silahşörü Yakup Cemil Haleb'te Enver Paşa ile buluştu, kendisinden rütbesinin yarbaylığa yükseltilip tümen komutanı yapılmasını talep etti. Paşa da bu isteği uygun bulmuş gibi göründü. Musul'da bir tümen kurabileceğini, önce İstanbul'a dönüp kendisini beklemesini söyledi. Yakup Cemil İstanbul'da beklemeye başladı. Bu arada sıkıldıkça Talat Paşa ve parti merkezine karşı tavır almış Sapancalı Hakkı Bey ve Hüsrev Sami Bey ile görüşüyordu. Bir süre sonra Enver Paşa İstanbul'a döndü. İlk ziyaretçisi Yakup Cemil idi. Ancak tümen komutanlığı görevini hatırlattığında, “Senin askerlikle ilişkin kesilmiştir. Bugün yedek subay bulunuyorsun. Yedek subay kanununda en son terfi binbaşıya kadardır, ben ondan ilerisini yapamam, kanun uygun değil.” cevabını alır. Ama Paşa iyi niyetle, kendisine gönüllü hizmet etmek isterse veya ticaretle uğraşmayı arzu ederse yardım edebileceğini sözlerine ekler. Yakup Cemil sinirle odayı terk eder. Savaş Osmanlı için hiç de iyi şartlarda devam etmiyordu. Hakkı Bey de bir an önce barış yapılmasından yana idi. Ve bu amaçla Romanya'da Fransızlarla gizli görüşmeler yapmıştı. Yakup Cemil'i de etkisi altına alması çok kolay oldu. Yakup Cemil kısa zamanda ateşli bir barış taraftarı olmuş gözükiyordu. Hatta ulu orta “ben tekli barış

⁴⁹ S.Akşin, *a.g.e.*, s.405-415

⁵⁰ Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, İstanbul 1994, Cilt I, s.78-79

⁵¹ C.Bayar, *a.g.e.*, Cilt I, s.118

yapmak için teşebbüs edeceğim razı olmazlarsa hükümeti devireceğim.” lafları ediyordu. Bu sözler kendisini hiç sevmeyen Talat Bey’in de kulağına geldi. Talat Bey kıvrak zekası ile Yakup’u destekler gözüktü, hatta onu askerlerin fikrini öğrenmek üzere Harbiye nezareti müsteşarına gönderdi. Böylelikle onun aleyhinde delil ve tanık sağlamış oluyordu. Yakup Cemil bununla da yetinmedi. Sadrazam Sait Halim Paşa’yı da ziyaret ederek fikirlerini ona da açtı. Artık ok yaydan çıkmıştı, işi fiiliyata dökmeye hazırды. 13 Temmuz 1916 günü aynen Babıali baskınında olduğu gibi Meserret Otelinde bir düzine adamı ile toplandı. Amacı hükümeti basmaktı. Fakat hükümet ve polis kuvvetleri her şeyden haberdardı. Otel silahlı hafiyeler ile çevrilmişti. Şans eseri arkadaşı Yenişehirli Ali Haydar Bey durumu fark etti ve olay yerinden teker teker dağılmak üzere Yakup Cemil’i ikna etti. Ertesi gün Yakup Cemil’in tek başına delilikler yapmasından korkan Hakkı Bey onun İstanbul’dan uzaklaştırılmasını sağlamak için Enver Paşa’yı ziyarete gitti. Enver Bey söylenenlere pek inanmadı, Yakup Cemil’in gelmesini emretti. Gelen Yakup Bey’e “sen son günlerde yaptığın çocukça hareketlerden utanmıyorsun” diye çıkıştı ve ilaveten “seni İran’a görevli yolluyorum Teşkilatını burada kur, 20 gün içinde hareket et” dedi. Yeni görevi öğrenen Talat Bey ve arkadaşları Yakup Cemil ve arkadaşlarını mahvetmek için başka ne yapabileceklerini düşündüler. Bu sırada Yakup Cemil’in etrafında Hüsrev Sami, Hakkı, Mümtaz ve Nail beyler bulunmaktaydı ve muhtelif yerlerdeki asker kaçaklarını toplayıp, Yakup Cemil’in teşkilatına sevk edeceklerdi. Talat Bey’in de beklediği buydu. Öncelikle İzmir Valisi Rahmi Bey’e şu telgrafi çekti: “Hüsrev Sami Bey, arkadaşlarıyla birleşerek hükümeti devirmek amacıyla kuvvet toplamak için buradan hareket etmiştir. Kendisi hakkında detaylı soruşturma yapılarak, Nezaret’in haberdar edilmesi” Fakat Vali’nin yardımcı olmayacağını anlayınca bu konuda aleyhte delil toplamak üzere Dr. Nazım Bey’i görevlendirdi. Daha meşrutiyetten önce İzmir çevresini yakından bilen ve verilecek hizmetleri başarma yeteneğine sahip olan Doktor Nazım Bey, kısa zamanda İzmir’den İstanbul’a dönebilir ve Hüsrev Sami Bey aleyhinde bir çok deliller tespit edebilirdi. Doktor, İzmir’e gelir gelmez derhal gizliden gizliye işe başladı. Özellikle Hüsrev Sami Bey’in kaçakları nasıl toplamaya başladığını, kendisine sığınanları ne yolla sevkettiğini yakından takip ediyordu. Dönüşünde Talat Bey kendisini Kara Kemal ve Bahattin Şakir ile birlikte durumu anlatmaya bir bakıma yalan söylemeye, Enver Paşa’nın yalısına yolladı. Üç deneyimli ittihatçı söze “aleyhimizde hazırlanmış büyük bir suikast tertibi karşısındayız” diye başladılar. Sonunda Enver Bey’i ülkeyi barışa sevk etme amacı

ile suikast ve darbe yapılacağına ikna edip, aralarında eski yaveri Mümtaz Bey'in de olduğu Yakup Cemil'in ve arkadaşlarının tevkifi için onay alırlar. Sonuçta Yakup Cemil tutuklanıp, Bekirağa Bölüğüne sevk edilir. Aynı akıbet Sapançalı Hakkı, Nevzat Beyler ve Yahya Kaptanı da beklemekteydi. Divan-ı Harp acilen toplandı, Enver Bey de dikkatle takip ediyordu. Dr. Nazım'ın mahkemeye verdiği ifade çok ilginçtir:

“Yakup Cemil ile arkadaşları, Genel Merkez üyelerinin parti için sağlanan menfaatleri şahıslarına geçirdiklerini sanıyorlar. Halbuki hepimiz yoksulluk içinde çalışıyoruz. (ayağını kaldırıp göstererek) bakınız, ayağımdaki potin yamalıdır! Yakup Cemil'le arkadaşları sadece çıkar kasdıyla hareket etmişler, kişisel öçlerini almak için ortaya atılmışlardır. Yakup, Hakkı ile birleşerek tekli barış için bu teşebbüsü yapmış, Hakkı'nın Romanya'daki temaslarından sonra böyle bir harekete geçmiştir.”

Doktor Nazım Beyin bu sözleri, İttihat ve Terakki içindeki ikiliği ve özellikle iki ekibin birbirine karşı aldığı tavır ve hareketi göstermek açısından önemliydi. Doktor Nazım Bey bu kısa ifadesiyle Yakup Cemil ve Hakkı Beyleri şiddetle suçluyordu. Mahkeme kararını açıkladığında, Yakup Cemil'in mahkumiyetinin idam olduğu ortaya çıktı.⁵² Aynı gün Enver Paşa trenle yedi gün için Almanya'ya gidiyordu. Ben gelinceye kadar Yakup Cemil hakkındaki karar ne olursa olsun infaz edilmesin, benim dönüşüme bırakılsın!.. demişti. Fakat Harbiye Nazırı vekili olan Talat Bey, Enver Paşanın seyahatini fırsat bilmiş ve kararın infazı için derhal emir vermişti. 16 Eylül 1916 günü idam gerçekleştirildi.⁵³

İttihat ve Terakki'nin harp içindeki tek kongresi 1917'de İstanbul'da yapıldı, Rus çarlığının çökmesi en önemli gündem maddesiydi.⁵⁴ Artık harbin sonu gelmişti. 13 Ekim 1918'de Talat Paşa Sadrazamlığı İzzet Paşa'ya devretti. 30 Ekim 1918'de İtilaf devletleri adına İngiliz Amirali Calthorpe ile Mondros Mütarekesi imzalandı. İmza sonrası 1-2 Kasım 1918 gecesi Enver-Talat-Cemal Paşalar ile Dr. Nazım, Dr Bahattin Şakir, Beyrut Valisi Azmi, Polis Müdürü Bedri ve Cemal Azmi bir Alman denizaltısı ile vatani terk ettiler.⁵⁵ Harp suçlusu olarak tevkif edilmeyi istemiyorlardı. Hikmet Çiçek⁵⁶, Taylan Sorgun⁵⁷, Celal Bayar⁵⁸ Mehmed Selahaddin⁵⁹ aynı tarihi ve ilk beş şahsiyeti doğrularken,

⁵² M.R.Esathı, *a.g.e.*, s.443-702

⁵³ S.N.Tansu, *a.g.e.*, s.379-380

⁵⁴ T.Z.Tunaya, *a.g.e.*, s.31

⁵⁵ S.Akşin, *a.g.e.*, s.461-464

⁵⁶ H.Çiçek, *a.g.e.*, s.150

⁵⁷ Taylan Sorgun, *Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü*, İstanbul 1988, s.61-67

Dr. Rusuhi, İsmail Hakkı ve Mahmud Şükrüyü de gidenlere dahil ediyorlar. Yalnızca Semih Nafiz Tansu tarih olarak 31 Ekim/ 1 Kasım'ı veriyor.⁶⁰

İttihat ve Terakki son kongresini 14 Kasım 1918 tarihinde yaptı. Kongre sonuç bildirgesinde kendini feshettiğini ve “Tecedüt” (Yenilik) fırkasına dönüştüğünü açıkladı.⁶¹

⁵⁸ C.Bayar, *a.g.e.*, Cilt I, s.125

⁵⁹ M.Selahaddin, *a.g.e.*, s.104

⁶⁰ S.N.Tansu, *a.g.e.*, s.386

⁶¹ T.Z.Tunaya, *a.g.e.*, s.37

5. YURT DIŞINA GİDEN İTTİHATÇILAR VE Dr. NAZIM

Daha önce değindiğimiz gibi, 2 Kasım'ı 3 Kasım 1918'e bağlayan gece diğer yedi ittihatçı liderle beraber Dr. Nazım da bir Alman deniz altısı ile vatani terk etmişti. O dönemde Karadeniz'de Alman torpidosu olmadığını belirten Ő. Sũreyya Aydemir kaçıŐın denizaltı ile yapıldığını sũylerken, kaçıŐı gerçekteŐirenlerden Dr. Rusuhi Bey ise bunun bir torpido olduğunu sũylemektedir.¹ Ancak bize gũre, Ő. Sũreyya Bey yurt dışında başta Dr. Nazım olmak üzere içlerinde fiilen kaçanların da bulunduğu birçok ittihatçı ile gũrũŐtũđũnden² ve bir ũnceki kısımda bahsi geçen diğer kaynaklarda da genelde denizaltı kabul gũrdũđũnden, torpido seçeneği daha zayıf bir ihtimaldir. Bir diğer ũnemli konu, İttihat ve Terakki'den hiçbir belge kalmayıŐıdır. Yurt dışına kaçıŐ ũncesi hesap evrakları dahil olmak üzere tũm dokũmanlar Dr. Nazım ve Dr. Bahattin Şakir tarafından imha edilmiştir.³ Şevket Sũreyya Aydemir ise sũz konusu evrakın Talat Bey tarafından yakıldığını ancak bunun tũm evrak olamayacağını ve bir gũn ortaya ııkabileceğini belirtiyor.⁴ İttihat ve Terakki ũnderlerinin kaçıŐı, muhaliflerinin acı ve hakaret dolu eleştiri yapmalarına imkan vermiş ve kalanlara karşı sert ũnlemler birbirini izlemiŐtir. ũnce ũnlũ ittihatçılardan 69 kişi Bekirağa bũlũđũne sũrũlmũŐ, ardından yargılama sũrerken, İngilizler 78 kişilik bir grubu Malta ve Limni'ye sũrmũŐlerdir.⁵ Alman denizaltısındaki 8 kişi ertesini gũn Kırım Yarımadasında, Sivastapol yakınında, Gũzleve'ye vardılar. Geceyi Dilber Oteli'nde geçirip ertesini sabah bir Alman askeri treni ile Akmescit yolu ile Berlin'e varmak üzere hareket etmişlerdir. Fakat hareket saatinde bir fire verdikleri anlaşılır. Enver Paşa, tek başına Kafkas kıyılarına yelken açmak ũzere dir.⁶ Yedi İttihatçı 8 Kasım 1918 gũnũ Alman sınırına vardılar. O gũnlerde Almanya da ıok karıŐıktı ve ertesini gũn ihtilal ııktı, ũlkede Cumhuriyet ilan edildi. Bu kargaŐa sebebi ile, İttihatçılar ertesini gũn yũk trenine binerek, İhtilalin ikinci gũnũ Berlin'e vardılar. Aleksandr Platz istasyonunda trenden inip bir otele yerleŐtiler.⁷ Ancak devrim dolayısı ile Berlin'de bir tũr iç savaş yaŐanıyordu. İlaveten "İttihatçı Őefler" in geldiğini duyan Ermeniler yũrũyũŐ yapma isteğindeydiler. Bu durumda, Berlin'in dışında bir Sanatoryum'a taŐındılar. Rahatlayınca yedi kişi bir durum değerlendirmesi yaptılar ve eğer Mũslũmanları

¹ Hikmet ııçek, *Dr. Bahattin Şakir*, İstanbul 2004, s.150

² Şevket Sũreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul 1979, s.273-284

³ Tarık Zafer Tunaya, *Tũrkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul 1999, Cilt II, s.116

⁴ Şevket Sũreyya Aydemir, *Enver Paşa*, İstanbul 2003, Cilt III, s.468-469

⁵ T.Z. Tunaya, *a.g.e.*, Cilt II, s.76

⁶ Ő.S. Aydemir, *Enver*, Cilt III, s.479-481

⁷ Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul 1992, s.17

İhtilale teşvik ederlerse sonuca ulaşabileceklerini düşündüler. Böylelikle Osmanlı da , işgal devletlerinin boyunduruğundan kurtulabilirdi. Bu amaçla “İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyeti”ni kurdular. Merkezi Berlin olan cemiyetin programının esasları aşağıdaki gibiydi;

- Her ülke kendi kaderini kendi tayin edecek,
- Her millet kendi gücüne güvenip, bir başka yerden yardım beklemeyecek,
- Cemiyette her milletten bir delege bulunacak,

Üye toplamak için Mısır, Hindistan, Suriye, Irak, İran ve Cezayir ile diyalog kurulmasına karar verildi. Türkler ve Müslümanlar lehine propaganda yapmak üzere, başında Dr. Nazım’ın bulunduğu Berlin ve Talat Bey’in bulunduğu Amsterdam büroları kuruldu. Dr. Nazım Berlin’deki büro sayesinde gazetelere makaleler yazdı. Londra, Berlin, Paris’teki siyasetçilerle ve devlet erkânıyla ilişkiler kurdu. Basın yoluyla, Rum ve Ermenilerin Türkler aleyhine yaptıkları propagandalara karşılık verdi.⁸

Bu dönemde yurttan gelen haberler çok üzücü idi; 13 Kasım 1918 günü, Mondros Mütarekesi’ne dayanarak, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan donanmalarından 55 gemi ile İtilaf devletleri İstanbul’u işgal etti. 21 Aralık’ta ise Padişah, İtilaf devletlerinin baskısı ile Mebusan Meclisini feshetti.⁹ Yine işgal kuvvetlerinin baskısı ile “Divan-ı Harb-i Örfi” 5 Temmuz 1919 tarihinde Talat, Enver, Cemal Paşalar ve Dr. Nazım Bey’i gıyaplarında idama mahkum etti. Bu Dr. Nazım’ın II.İdam mahkumiyeti idi ve o yine yurtdışında idi.¹⁰ Enver Paşa’nın Moskova’ya gitme atılımları uzun süre gerçekleşemez. İlişkide olduğu Rus dostu, Bolşeviklerin önderlerinden, Parti Merkez komitesi üyesi Karl Rodek’ti.¹¹ Ankara ile Moskova’nın emperyalizme karşı ittifaklarından sonra bu ilgi sona erecektir.¹² Bu günlerin üzücü olayı 15 Mart 1921 günü Talat Paşa’nın Berlin’de evine yakın olan Haronberg sokağında bir Ermeni militan tarafından vurularak öldürülmesi idi. Dr. Nazım, Cavit Bey’e yazdığı mektupta (Ek 1-1) olayı tüm açıklığı ile anlatır.¹³ Bu haberi, Talat

⁸ Soner Yalçın, *Efendi, Beyaz Türklerin Büyük Sırrı*, İstanbul 2004, s.275

⁹ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980, s.264-266

¹⁰ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, İstanbul 1967, s.1536

¹¹ Ş.S.Aydemir, *Enver*, Cilt III, s.494-495

¹² H.Çiçek, *a.g.e.*, s.156-157

¹³ Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, İstanbul 2002, s.105-108

Bey'in eşine bildirme görevi Dr. Nazım'a düşmüştü.¹⁴ Talat Bey Ermeni kurşunu ile ölen ilk İttihatçı şeftir, onu 6 Aralık 1921'de Sait Halim Paşa, 17 Nisan 1922'de Dr. Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Beyler ve 22 Temmuz 1922'de Cemal Paşa takip edecektir.¹⁵ Maliye eski Nazırı Cavid Bey, 17 Nisan 1921 tarihli hatıratında, Dr. Nazım'ın yurt içinde görev almak için Eyüp Sabri ve Mustafa Kemal Beylere mektup yazdığını belirtiyordu. Yine Cavid Bey, 15 Haziran 1921 tarihli hatıratında "Mustafa Kemal'den yüz bulamayanlar Enver Paşa'nın peşine takılıyor" başlığı ile, Dr. Nazım'ın mektubunda yurda dönüş için Mustafa Kemal'in olurluğunu alamayınca Enver Paşa ile beraber çalışmak için Rusya'ya gideceğini, böylelikle de Enver Paşa'nın bazı taşkınlıklarına mani olabileceğini yazdığından bahsediyor.¹⁶ Enver Paşa da Moskova'dan, Mustafa Kemal'e devamlı mektup yazmaktaydı. Şevket Süreyya, bu mektupların Sakarya Savaşı sonuna kadar Mustafa Kemal Paşa için ürkütücü olduğundan bahseder.¹⁷ Dr. Nazım Berlin'den Moskova'ya geçmeden önce, Talat Bey'in katilinin cezalandırılması için Berlin'deki Türklerle toplantılar yapar, hatta kendi bürosunu bu işle uğraşacak heyete tahsis eder. Aynı zamanda Paşa'nın büstünün imalatı için uğraşmaktadır. Yine Cavid Bey'e yazdığı 11 Mayıs 1921 tarihli mektubunda çok hassas konulara değinmektedir:

"Mustafa Kemal, ya siyasetten çekilmeli, yahut memleketin en kıymetli, en namuslu evladını teşkil eden İttihat ve Terakki üyeleriyle çalışmalıdır. Bu iki seçenekten birini seçmezse yıldızı pek çabuk sönecektir."

"Bence ileride eski İttihatçıları bir noktada toplayabilecek bir program yapmaya acilen ihtiyaç vardır. Dağınık kalırsak memleketi asker terbiyesi görmüşlerin elinde bırakır, maazallah felakete sürüklenmiş görürüz."¹⁸

Buradan, Dr. Nazım'ın, Mustafa Kemal'den olumlu bir cevap almamış olmasının yarattığı hayal kırıklığını görüyoruz. "Eski İttihatçıları bir noktaya toplayabilmek" ile, ileride oluşacak "Terakkiperver Fırka" benzeri bir oluşumu kastettiğini kolayca düşünebiliriz. Dr. Nazım 31 Temmuz 1921 günü, Enver Paşa ile birlikte ve "Mustafa Kemal etkisini kaybetmiş, memleket anarşiye düşmüş ise içeri girmek, aksi takdirde, yani ordu ve millet

¹⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul 1943, s.63

¹⁵ H.Çiçek, *a.g.e.*, s.154

¹⁶ *Maliye Nazırı Cavid Bey, Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, İstanbul 2000, Cilt II, s.178, 217

¹⁷ Ş.S.Aydemir, *Enver*, Cilt III, s.518

¹⁸ H.C.Yalçın, *a.g.e.*, s.108-124

üzerinde hakim vaziyette ise girmemek” şartı ile, Moskova’dan sınıra çok yakın olan Batum’a hareket etti.¹⁹ Batum’a vardıklarında, gizli seyahat ettiklerinden ötürü, kendileri için bir hazırlık yapılmamıştır. 1030 Numaralı vagona yerleşip beklemeye başlarlar. Batum’un rutubetli havasında, Ağustos sıcağında vagonun dar, susuz, pis ve sinekten bunalınan ortamında hayat dayanılmazdır. Ne cibinlik, ne örtü, ne eşya, ne de yiyecek vardır. Ermeni komitacılara tanınmamak için gündüz dışarı çıkamazlar. Bu şartlar altında 12 Eylül 1921 tarihinde zaferle biten Sakarya savaşının haberi gelir. Enver Paşa’nın Anadolu’ya girme ümidini kıran esas olay budur. Enver Paşa ile Dr. Nazım’ın yolları bu noktada ayrılır, Enver Bey sonunu hazırlayacak bir maceraya atılmak üzere Türkistan’a hareket eder. Dr. Nazım’ı da Afganistan’da bulunan Cemal Paşa’ya silah işini halledip, kendisi ile buluşmasını yazdığı bir mektup teslim etmekle görevlendirir.²⁰ Ancak ne Dr. Nazım ne de Cemal Paşa bir daha Enver Paşa’yı canlı göremeyeceklerdir. 4 Ağustos 1922 günü Buhara’da Ruslarla girdiği bir çarpışmada, Enver Paşa hayatını kaybedecektir.²¹ Dr. Nazım, Enver Paşa’nın bu son yolculuğu sırasında, amcası Halil Paşa ile birlikte Moskova’da bulunuyordu. Saray Oteli’nde takma bir isimle kalıyordu. Orada, hem Berlin’deki İttihatçılar grubunun, hem de Enver Paşa’nın temsilcisi gibiydi. Şevket Süreyya Aydemir ile tanışıklığı aynı döneme rastlar. Hatta Şair Nazım Hikmet’in de yardımı ile hatıralarını yazmaya başlarlar, ancak tamamlanmamış ve yayınlanmamıştır. Şevket Süreyya’nın aktardığına göre, bir gün Nazım Hikmet’in “Meşrutiyet devrimi de neymiş, bir tek devrim vardır o da Proleterya devrimidir” sorusuna verdiği cevap: “sen gene bildiğin devrimi yap, bizim zamanımızda beklediğimiz devrim, Meşrutiyet devrimi idi onu yaptık. Ama yüzümüze gözümüze bulaştırdık” şeklinde olmuştur.²² Enver Paşa, Buhara’da Bolşevikler ile çarpışınca, Ruslar, Moskova’da Dr. Nazım ve arkadaşlarını kovmak istediler. Ankara Hükümeti’nin Moskova Sefareti katibi Zeki Bey’in Rusların bu tavrını özetleyen 23 Haziran 1922 tarihli telgrafında, Halil Paşa ve Dr. Nazım’ın memleketin bir köşesine çekilip, dinlenmek istediğini, memuriyet istemediğini, iyi niyetli olduğunu ve pasaport sağlanması için izin isteniyordu. Ancak izin gelmeden Dr. Nazım ve Halil Paşa Almanya’ya hareket eder.²³ Bir süre Halil Paşa ile Berlin’de kalır ancak Ermeni komitacılar geldiklerini haber almışlardır. İki arkadaş güvenlik için ayrılırlar ve Dr. Nazım,

¹⁹ H.C.Yalçın, *a.g.e.*, s.135

²⁰ Ş.S.Aydemir, *Enver*, Cilt III, s.572-582

²¹ Ş.S.Aydemir, *Enver*, Cilt III, s.648-649

²² Ş.S.Aydemir, *Suyu*, s.273-274

²³ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, İstanbul 1990, s.318-319

ağabeyi, Ahmet Fazıl Bey'in Bavyera'nın bir köyünde bulduğu eve yerleşti. Mustafa Kemal, Dr. Nazım'ın Avrupa'da her an öldürüleceğini biliyordu. Resmi görüşmeler için Berlin'e giden Saffet Arıkan ve Nuri Conker beyler, durumu mektupla Mustafa Kemal'e iletiler. Dr. Nazım'ın İzmirli yakın dostlarının da ricasını kıramayan Mustafa Kemal sonunda dönüş iznini verdi. Ankara Hükümeti'nin Roma temsilcisi Celaleddin Arif Bey, Dr. Nazım'a resmi davet mektubu verdi. Dr. Nazım, dört yıla varan ayrılığını, 1922 yılı sonunda, sahte kimlikle, Yunanistan üzerinden İzmir'e gelerek sona erdirdi.²⁴

²⁴ S.Yalçın, *a.g.e.*, s.297-298

6. İZMİR SUİKASTİ VE DR. NAZIM'IN YARGILANMASI

Dr. Nazım Bey sonunda yurda dönüp, İzmir'e yerleşmiş bulunuyor ve politika ile uğraşmıyordu. 1925 ve 1926 yılları Türkiye'nin çok problemlili bir dönemi olmuştur. Takrir-i Sükun Kanunu ve İstiklal Mahkemelerinin sürmekte olan çalışmaları, Şeyh Sait ayaklanmasının yarattığı ortam (sonucunda Musul'u kaybetmemiz), Terakkiperver Parti olayı, tekke ve zaviyelerin kapatılışı, Şapka Kanunu ve ona karşı çıkan gerici ayaklanmalar ülkenin sosyal yapısını çok etkilemişti. Saltanatın kaldırılışı ile birlikte, devrim liderleri arasında bölünme başlarken, çeşitli karşıt gruplar, organik bir şekilde olmamakla beraber, Mustafa Kemal'e ve onun önderliğinde gerçekleşmekte olan Türk Devrimine karşı koymakta birleşmişlerdi. Karşı devrimcilerin yıkıcı çalışmaları ve çıkan ayaklanmaların yanı sıra, Kazım Karabekir, Ali Fuat Paşalar ve Rauf Bey ile bir kısım eski İttihatçı, "Terakkiperver Fırka"yı kurmuşlar, fakat bu parti, Şeyh Sait Ayaklanması sonucunda, onların iradesi dışında hiç de hoş karşılamadıkları bir biçimde kapatılmıştı. İttihatçıların ağır toplarından Dr. Nazım ve Cavid Beyler partiye girme teşebbüsünde bile bulunmamışlardır. Kurtuluş savaşında Enver Paşa ile yurda dönüp söz sahibi olamayan İttihatçılar, Terakkiperver Parti'nin de Hükümet kararı ile kapatılması sonucunda, bu yolla iktidarı ele geçirebilme imkanını da kaybettiler. Ülke büyük tehlikeler içinde bulunurken, eski arkadaşlarının Mustafa Kemal'e cephe alışı, İttihatçılar' a ve diğer muhaliflere umut veriyordu. Karşı devrim hareketinin hemen büyük bir kısmı 1925 yılı içinde yok edilmiş ve ya sindirilmişti. Fakat İttihatçıların gizli çalışmaları, iktidarı ele geçirmek çabaları sürmekteydi. Şüpheli görülen kişiler ve yerler polis tarafından sıkı bir gözetim altına alınmıştır. Özellikle eski İttihatçılar ve Terakkiperver Parti'nin ileri gelenleri hakkındaki raporlar ve yaptıkları gizli toplantılar polis kayıtlarında önemli bir yer tutuyordu.¹

Mustafa Kemal, yapılan reform hareketlerinin halk üzerindeki etkisini ölçmek ve bunların uygulanabilme derecesini saptamak amacı ile 7 Mayıs 1926 Cuma akşamı, Ankara'dan hareketle yurt gezisine çıkmaya karar verir. Eskişehir, Afyon, Konya yolu ile Tarsus'a oradan Mersin ve Silifke'ye, ardından Ceyhan ve Adana üzerinden Bursa'ya gitti. Burada ve Mudanya'da dinlenip, İstanbul gibi birçok yerlerden şikayet ve isteklerini arza gelen heyetleri kabul etti. 14 Haziran günü Balıkesir üzerinden, İzmir'e gitmek üzere yola çıktı.

¹ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, İzmir 1922, s.423

Şans eseri Susurluk İstasyonunda halkın sevgi gösterisi nedeni ile gecikince, İzmir'e varmaları bir sonraki güne kaldı. İşte bu sırada tarihimizde "İzmir Suikastı" olarak yer alacak olan olay meydana çıkıyor. Suikastın meydana çıkarılması, eylem sonrasında suikastçıları motorla yurtdışına kaçırarak olan Giritli Şevki'nin gecikmeden korkup, polise itirafa gelmesi ile olmuştur. Şevki'nin itirafını, İzmir Polis Müdürlüğü, Siyasi Kısım Başkanı Mehmet Ali Konyar' a yaptığı şekilde iletiyoruz:

"Gazi'yi öldürmek için buraya, İzmir'e üç kişi geldi; eski Lazistan Milletvekili Ziya Hurşit, Laz İsmail ve arkadaşı Gürcü Yusuf. Dün akşam bir toplantı yapıp karar alındı buna göre Gaffarzade Oteli'nin sokağı başında, Kemeraltı Caddesi kavşağında bu 3 kişi karşılıklı olarak yolu tutacaklar ve Gazinin arabasına ateş ederek çok sayıda bombaları da atacaklar, sonra kargaşalıktan yararlanarak sahile inip benim kaygıyla kaçacaklar. Ancak Gazi'nin treni rötör yapınca iş yarına kaldı."²

Olayın bundan sonrası çorap söküğü gibi çözüldü, Mustafa Kemal İzmir'e geldi ve tutuklamalar başladı. Başbakan İsmet İnönü, derhal İstiklal Mahkemesi üyelerini İzmir'e yolladı. Onlar da Terakkiperver Parti ileri gelenlerinin tutuklanması ve evlerinin aranması için emir çıkardılar. Bu emir Kazım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy Paşalar' ı da kapsıyordu. İsmet Paşa Başbakan sıfatı ile bu emiri durdurmaya kalkınca az daha mahkeme onu da tutuklayacaktı. Bu olayın önemini ve vahametini ortaya açıkça koymaktadır. Sonuç olarak İzmir'de 27 Haziran'da başlayan dava, 13 Temmuz'da sona ermiştir. 13 kişi idama mahkum edilirken, başta Kazım Karabekir, Ali Fuat, Cafer Tayyar, Refet Bele Paşalar olmak üzere 24 kişi serbest bırakılıyordu. Ancak, bir kısım tutuklunun mahkemeleri Ankara'da devam edecekti ve Dr.Nazım bunların arasındaydı.³ İzmir suikastı nedeni ile İstiklal mahkemelerinde süren davaları ikiye ayırmak mümkündür; Birincisi suikast ile direkt ilgili kişiler ve olaylardır ki bunlar İzmir'de sonuçlandırılmıştır. İkincisi ise, Cumhuriyet'in ilanından sonra gelişen siyasi olaylar ve bunlarla ilgili kişiler. Bu konuların görüşülmesi için İstiklal Mahkemesi Ankara'da faaliyet gösterecekti. Bu konudaki savcının hükmü şöyledir:

"Birisi cumhurbaşkanı hazretlerine burada suikast girişiminde bulunanlar, diğeri de memlekette suikast yapmak ve hükümeti devirmek amacıyla bir kara çete vardır ki eski

² Pakize Sönmez, *Atatürk'e İzmir Suikastının İçyüzü*, İstanbul 1994, s.10-11

³ Yakın Tarihimiz, *İstanbul*, s.456-463

İttihat Terakki Kurmaylarından oluşmuştur. Bu nedenle bunların Ankara’da muhakeme edilmesini talep ederim.”⁴

İzmir’deki mahkemenin sona ermesinin ertesi günü tren ile Ankara’ya giden yolculardan İttihat ve Terakki’nin eski umumi katibi Mithat Şükrü hatıralarında, Dr. Nazım, Küçük Talat dahil beş kişiyi gördüğünü ve Ankara’ya vardıklarında önce Polis Müdürlüğüne gittiklerini, orada bir süre bekledikten sonra, Umumi Hapishane’de ayrı ayrı odalara kapatıldıklarını yazar.⁵ İstiklal Mahkemelerinin Ankara’daki çalışmaları için Sabahattin Selek’in benzetmesi çok ilginçtir: “Mahkeme Ankara’da aynı zamanda İttihat ve Terakki’nin davasını da görmüştür. Bu, İttihat ve Terakki’nin kesin şekilde tasfiyesi demektir.”⁶

Başta Dr. Nazım, Cavid ve Küçük Talat beyler olmak üzere İttihatçıların önde gelenlerine İstiklal Mahkemesi Savcısı’nın suçlamalarını anlayabilmek için İttihatçıların, Mustafa Kemal’le İzmit görüşmesinin detaylarını bilmeliyiz; İttihatçılar, Kurtuluş Savaşı’nın zaferle bitmesinin ardından hiç ummadıkları bir duruma düştüler. O zaman eski Maliye Bakanı Cavid Bey’in evinde toplanıp kendilerine yeni bir yol çizmeye karar vermişlerdir; önce Halk Partisi ile yürüyecekler, ilk fırsatta bir muhalif parti kurup tüm arkadaşlarını toplayacaklardı. Bu sebeple, en kıdemli İttihatçı’lardan Kara Kemal Bey, zemin yoklamak amacı ile İzmit’e giderek Mustafa Kemal’le görüşmüştü ve Gazi tabi ki bu komitacıların niyetini hemen anlamıştı. Fakat bu aşamada onları darıltmak işine gelmiyordu. İki taraf da gerçek hislerini saklayarak, bir süre daha yollarına devam etmişlerdir.⁷

Mahkeme süresince toplantılara ev sahipliği yapan Cavid Bey, ilk toplantı için, “on beş kadar arkadaş toplanıp, vatani kurtaranlara nasıl hizmet edeceğimizi görüştük. Sonucu da Kara Kemal Bey İzmit’te Gazi Paşa hazretlerine arz etti” demiştir. Daha sonra yapılan toplantıda ise, Kara Kemal’in İzmit’te Mustafa Kemal ile yaptığı görüşmeyi tartışmak üzere toplandıklarını belirtmiştir. Savcı’nın yaklaşımı, “bugünkü suikastın ilk adımı o toplantıdır” şeklindeydi.⁸

⁴ P.Sönmez, *a.g.e.*, s.82

⁵ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979, s.164-165

⁶ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul 1973, s.713

⁷ Semih Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, İstanbul 1960, s.397-398

⁸ P.Sönmez, *a.g.e.*, s.81-82

Dr. Nazım'ın sorgu sırası geldiğinde suikasttan başka Enver Paşa ile işbirliği yapmaktan ötürü de suçlandığını görüyoruz:

Başkan: Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki Partisine bağış toplanmış. Bu arada mücevherat hediye edenler bulunmuş. Bu partiye mücevherat verilir mi?

Dr. Nazım: Efendim: Köylü tarla bile hediye etti. Bağış bu, verilen red edilir mi?

Başkan: Topladıklarınız ne kadardı ?

Dr. Nazım: Bağış toplamı, benim saydığım 60.000 altın ile bir miktar mücevherattı. Bunları Kongre kontrol ederdi.

Başkan: Bu arada Berlin'e büyük bir elmas taş gönderilmiş

Dr. Nazım: Bilmiyorum...Benim zamanımda değildir herhalde

Başkan: Enver Bey Selanik'ten Berlin'e giderken götürmüş

Dr. Nazım: Hiç hatırımda değil

Başkan: Tahminen 400.000 lira kıymetindeymiş

Dr. Nazım: Zannetmem, böyle bir şey duydum ama 9 bin lira falan diyorlardı.

Başkan: Canım, bu mücevheratın kıymetini tahminen söyleyemez misin

Dr. Nazım: Duyduğumu söylüyorum 8-9 bin lira

Başkan: Bu memleketi durup dururken siz savaşa soktunuz. Sonucu belli. Bu savaşa girebilmek için hangi devletlerle nasıl anlaştığınızı söyleyin bakalım.

Dr. Nazım: Ben hükümete dahil değildim. Bilgim yok. Yalnız Almanya ile ittifak edildiği gün Talat Paşa "Size müjdelirim..." diye vaziyeti anlatmıştı. Aslında o ana kadar sadece Sadrazam, Talat ve Enver Paşaların haberi vardı.

Başkan: Böyle bir ittifakı kimseye haber vermeden görüşmek devlet anlayışı ile bağdaşabilir mi?

Dr. Nazım: Bunu mebuslara sormak lazımdır. Ben genel merkez üyesiydim, bizi ilgilendirmez.

Başkan: Yalan! Genel Merkez ne iş görür

Dr. Nazım: Parti teşkilatlarını idare ve talimatların değiştirilip, uygulaması gibi işlerle ilgilenir.

Başkan: Siz de savaşın sorumlusu sayılırsınız.

Dr. Nazım: Bendeniz, savaştan açık alınla çıktım beyefendi.

Başkan: Sen öyle zannediyorsun. Felaketin geleceğini görünce nasıl kaçtınız. Doğrusunu söyle. Kaçtık de.

Suikast ile ilgisiz sorular böyle sürüp gider. Yurt dışındaki hayat ve özellikle Enver Paşa ile kader birliği mercek altına alınır. En sonunda konu Cavid Bey'in evinde yapılan meşhur toplantılara geldi. Bu toplantılara katıldığı ve yine bu toplantılar sonucunda çıkarılan 9 maddelik İttihat ve Terakki programının kopyasının İzmir'deki evinde bulunduğu kendisine hatırlatıldı. Dr. Nazım ise teklif geldiği halde Terakkiperver Partiye girmediğini, siyasetten uzak kaldığını ve Komitacı olmadığını ısrarla söyledi. Başkan son söz olarak Dr. Nazım'ın cevaplarının samimiyezsiz olduğunu ve devlet aleyhinde propaganda yapmaktan vazgeçmediğini söyledi.⁹

Duruşmalar sona erince, savcı talepnamesini okumaya başladı:

“Dr. Nazım Bey'in, Ziya Hurşid ile doğrudan ilgisi olmasa bile, geniş bir gizli cemiyet tarafından yapılmak istenen suikast ile ilgisinin bulunmaması olanaksızdır. Dr. Nazım'ın en kaba küfürlerle sürekli, öteden beri propagandalarda bulunması, Şükrü'nün bu kadar yakın dostu olması sebebi ile bu işten haberdar olmaması akıl dışıdır. Şükrü ve İsmail Canbolat'ın böyle büyük işi yalnız Kara Kemal ve Abdülkadir ile yapmasına imkan var mıdır? Bu sebeple, Dr. Nazım Bey'in de bu olayla ilgili olup gizli örgütte bulunduğu kati kanaatim vardır.”

Savcı konuşmasının sonunda Dr. Nazım, Cavid, Nail ve Hilmi Beylerin; ceza kanununun 55.maddesi hükmünce, 57.maddesine uyularak idamlarını talep etti.¹⁰ 26 Ağustos 1926 Perşembe günü mahkeme salonunda karar okundu. Dr. Nazım Bey için savcının talepnamesinde belirtilenlerin benzeri karara aynen aktarılmıştı ve tabii sonuç idam olarak kesinleşmişti. Bu Dr. Nazım Bey'in üçüncü kez idama mahkum edilmişidir. Yalnız kararnamenin okunuşunda hazır bulunmayan dört idam mahkumu; Dr. Nazım, Cavid, Hilmi ve Nail Beylerin henüz hiçbir şeyden haberleri yoktu. İdamlar aynı gün, gece yarısından sonra infaz edildi.¹¹

Hasan İzzettin Dinamo *Kutsal Barış* adlı yapıtında, Cavid Bey'in asılışından sonra Dr. Nazım'ın hücrelerinden alınıp müdürün odasındaki törenden geçirildikten sonra iki numaralı darağacının altına getirildiğinde zangır zangır titremekte olduğunu, son sözlerinin ise

⁹ P. Sönmez, *a.g.e.*, s.151-163

¹⁰ P.Sönmez, *a.g.e.*, s.184

¹¹ P. Sönmez, *a.g.e.*, s.193-207

ağlamaklı bir sesle söylediği “Yok, vallahi bu işle hiçbir ilgim yok, taksirim yok suçuzum.” olduğunu söyler.¹²

Ancak, Semih Nafiz Tansu, Dr. Nazım’ın kararı soğukkanlılıkla karşılayıp “Adaletin hükmünü metanetle kabul edeceğim, merak etmeyin” dediğini ve darağacına çıkarken “Bu işte hiçbir alakam yok, bana yazık oldu.” diye bağırdığını ekler.¹³ Konuya objektif yaklaştığımızda, Sina Akşin’in de belirttiği gibi bu suikast İttihat ve Terakki’nin Mustafa Kemal ve arkadaşlarını çekemedikleri için ona karşı yaptıkları bir harekettir. Genellikle tüm tarihçiler bu konuda hem fikir, ama İstiklal Mahkemesinin Ankara’da aldığı kararlar daha çok eleştiri konusu edilmektedir.¹⁴ Örneğin Sabahattin Selek, Mustafa Kemal’in 2.nci Grup’un, Terakki Perver Partinin ve İttihatçıların tasfiyesinde oldukça radikal davrandığını söyler.¹⁵ Uğur Mumcu da benzer bir görüş sergileyerek, “Ankara’da devam eden İttihatçılar Davası, tümüyle Kuva-i Milliyeci İttihatçı hesaplaşması ile geçmiş, Cavid Bey ve Dr. Nazım gibileri suikast ile uzaktan yakından bir ilgileri olmamalarına karşın mahkemece ölüm cezalarına çarptırılmıştır” demiştir.¹⁶ Dr. Rıza Nur yurtdışında kaleme aldığı hatıralarında, Ali Fuat Bey’in kendisini de bu olayların içine çekmek istediğine değinir ve Mustafa Kemal’in de suikast yardımı ile daha önce imha edemediği bütün İttihatçıları ve muhalifleri ortadan kaldırmak için bahane bulduğunu yazar. Ona göre de Dr. Nazım ve Cavid Beyler suçsuzdular.¹⁷ Rauf Orbay Ankara İstiklal Mahkemesince gıyabında 10 yıl hapse mahkum olmuştu. Genel af ilanından sonra yurda döndü. Devrin başbakanı Refik Saydam kendisinin yeniden muhakeme edilseydi, beraatının muhakkak olacağı fikrine varıldığı konusunda yazılı beyanatta bulunmuştur. Rauf Bey ise bu beyanata karşılık: “Bu, yalnız benim için böyle değildi. Aynı mahkemenin kurbanı olan daha bir çok kıymetli arkadaşlar vardır ki, sağ olsalardı, onlar için de ‘esasen muhakeme iade edilseydi beraatları muhakkaktı’ deneceği şüphesizdi.” demiştir.¹⁸

¹² Hasan İzzettin Dinamo, *Kutsal Barış*, İstanbul 1976, Cilt VI, s.104

¹³ S.N.Tansu, *a.g.e.*, s.412-413

¹⁴ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 2001, s. 464

¹⁵ S.Selek, *a.g.e.*, s.715

¹⁶ Uğur Mumcu, *Gazi Paşa’ya Suikast*, İstanbul 1992, s.107

¹⁷ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Frankfurt 1982, Cilt III, s. 1230-1236

¹⁸ Osman Selim Kocahanoğlu, *Rauf Orbay’ın Hatıraları*, İstanbul 2005, s.405

7. MUSTAFA KEMAL'E İLİŞKİN DÜŞÜNCELERİ

Mustafa Kemal'in kurduğu "Vatan" cemiyetinin Selanik'teki 3.Ordu yıllarında görüşmeler sonucunda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleştiğine daha önce değinmiştik.¹ Dr. Nazım Bey'in de, Cemiyetin Merkez-i Umumi Üyesi olduğu düşünülürse, I. Dünya Savaşı öncesi tanışmamış olmaları imkansızdır. Bu sığ ilişkide Mustafa Kemal'in Dr. Nazım'a sempati beslediğine veya takdir ettiğine dair bir belge yoktur. Yine Dünya Savaşı öncesi Fethi Bey (Okyar) ile bir sohbetlerinde şu cümleyi kullanır; "Talat, Bahattin Şakir, Mithat Şükrü, Dr. Nazım ve diğerleri, aynı hamurdan yoğrulmuş, aynı mutaassıp adamlar. Taassup, akıl ve seciye demek değildir. Ben onlardan korkarım ve onlara inanmam."² İttihat ve Terakki üst yönetimi de, bize göre Enver Paşa'nın ona karşı yakınlık duymamasından ötürü, Mustafa Kemal'e hep mesafeli durmuşlardır. Balkan Harbinden sonra bu iyi subayı gözden uzak tutmak amacı ile ve yarbay rütbesi ile Sofya Ateşemiliterliğine göndermişler ve iki sene müddetle gözden uzak tutmuşlardır. Fakat harp başlar başlamaz şansını biraz da kendi zorlamaya kalkan Mustafa Kemal, nihayet Enver Paşa'dan 19. Tümen komutanlığını biraz da çekişerek almış ve talih ona Anafartalar, Conk Bayırı ve Seddülbahir' de örneği olmayan hizmetlerde bulunma rolünü vermişti. Bu olaylar yine Mustafa Kemal'i birinci plana getirmişti. Semih Nafiz Tansu Mustafa Kemal'in geciken terfi için Dr. Nazım ve Bahattin Şakir Beyler'in bizzat Talat Paşa'ya başvurduklarından söz eder onun da Enver'e Mustafa Kemal için: "Terfini daha fazla geciktirmek doğru olmaz" dediğinden söz eder.³ Söz konusu şikayet olayını *Bahattin Şakir* adlı kitabında Hikmet Çiçek de aynen teyid eder.⁴ Şevket Süreyya ise *Tek Adam* adlı eserinde olayın daha detayına girerek Talat Paşa ve Dr. Nazım'a, bu şikayetleri üzerine Enver Paşa'nın verdiği cevaba yer verir: "Mustafa Kemal'in mirlivalığa (tuğgeneral) terfi emri cebimdedir ama siz onu bilmezsiniz. O hiçbir şeyle memnun olmaz. General olur korgenerallik ister. Korgeneral olur orgenerallik ister. Orgeneral olur müşirlik (mareşal) ister. Müşir yaparsınız bununla da yetinmez padişahlık ister!"⁵ Mustafa Kemal, *Nutuk*' ta bu konuya ilişkin herhangi bir açıklama yapmamaktadır.

¹ Taylan Sorgun, *İttihad ve Terakki*, İstanbul 2003, s.9

² Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, İstanbul 2004, Cilt I, s.185

³ Semih Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, İstanbul 1960, s.262

⁴ Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir*, İstanbul 2004, s.143

⁵ Ş.S. Aydemir, *a.g.e.*, Cilt I, s.260

Mithat Şükrü Bleda anılarında terfi gecikmesinin en çok Dr. Nazım'ın dikkatini çektiğini ve onun Talat Paşa'ya sorduğunda; "Bu Enver'e ait bir iştir, kendisine sorunuz" cevabı aldığını, bunun üzerine Enver Paşa cemiyete geldiğinde, Dr. Nazım hatır bile sormadan "Paşa, paşa Mustafa Kemal'in terfi işi ne oldu" demiş ve paşanın "işin bana ait kısmı bitmiştir ve Zat-ı şahaneye arz olundu, Bugün veya yarın kendisi generalliğe terfi etmiş olacaktır." cevabı üzerine Dr. Nazım Enver'i kucaklayarak yanaklarından öptüğünü ve kendisine teşekkür ettiğini anlatır.⁶

Birinci Dünya Savaşının son dönemlerine doğru ordumuzun başarısızlıklarının çoğaldığı günlerde Talat Paşa, Enver Paşa'nın yerine ilerisi için Mustafa Kemal Paşa'yı düşünmeye başlamıştır. İlerisi için Mustafa Kemal Paşa'yı kazanmak üzere Dr. Nazım, Mithat Şükrü, Bahattin Şakir ve Rusuhi Bey'lerle birlikte Talat Paşa, bir yemek düzenledi. Fakat geç saatte başlayan bu yemekte Mustafa Kemal Paşa ilk anlarda amacı kavramıştır. Çünkü İttihat ve Terakki kongrelerinde fikri tartışmalar yaptığı iki doktorun (Nazım, Bahattin Şakir) orada olmaları bir önemli olayın ortaya çıkmak üzere olduğunu göstermektedir. İki doktorun "bir değişiklik yapmak zaruridir" sözlerini de duyan Mustafa Kemal hareketleri ile böylesine konulara girmek istemediğini ihsas etmiştir ve bu hali meselenin konuşulmasına engel olmuştur.⁷

Falih Rıfki Atay *Atatürk'ün Anlattıkları* adlı kitabında Yakup Cemil'in bile yıllarca kendisini kullanan Enver Paşa yerine Mustafa Kemal'in iş başına geçmesine hükmettiğini ve idama giden yolda bu görüşünün etkili olduğunu yazar.⁸

Talat Paşa ve Dr. Nazım Bey başta olmak üzere Mustafa Kemal'in, Enver Paşa'nın yerine geçme düşüncesine geçte olsa mütareke günlerinde Enver Paşa da katılacak ve "Orduyu Mustafa Kemal Paşa'dan başkası idare edemez" diyecekti.⁹

Mustafa Kemal ise Milli Mücadele Hareketinin her döneminde İttihat ve Terakki'den uzak durmayı yeğlemiş ve adının onlar ile birlikte anılmaması için çaba sarf etmiştir. *Nutuk*' ta

⁶ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979, s.101-102

⁷ Taylan Sorgun, *Mütareke Dönemi ve Bakırağa Bölüğü*, İstanbul 1998, s.210-211

⁸ Falih Rıfki Atay, *Atatürk'ün Anlattıkları*, İstanbul 1955, s.15

⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, İstanbul 2003, Cilt III, s.455

Sivas Kongresi başlangıcında en önemli konulardan birinin İttihatçı olmadıklarının açıkça beyanı için ant içmek çalışması olduğundan bahsetmiştir.¹⁰ Aynı eserde, Mustafa Kemal İzmit Mutasarrıfı Suat Bey'e yazdığı mektupta: " İttihatçılığın diriltmesiyle uğraşacak dar görüşlülerden olmadığımızı siz pek güzel anlayabilirsiniz" cümlesiyle, İttihatçılar ile ilgili düşüncelerini açıklamıştır.¹¹

Dr. Nazım Bey, Kasım 1918'de diğer yedi cemiyet ileri geleni ile yurtdışına çıktığında, yavaş yavaş Mustafa Kemal'in gücünü anlamaya başladı ve sırf bir doktor olarak çalışmak için de olsa vatana dönmek üzere kendisine mektup yazdı. Olumlu bir cevap alamayan Dr. Nazım, hariçte çalışmaya ve Enver Bey ile kader birliği yapmaya karar verdi. Cavid Bey bunu: "Mustafa Kemal'den yüz bulamayanlar Enver Paşa'nın peşine takılıyor" şeklinde yorumlamıştır.¹²

Dr. Nazım, yine Cavid Bey'e yazdığı bir mektubunda Mustafa Kemal için:

"Bence Mustafa Kemal badessulh ya siyasetten çekilmeli, yahut memleketin, en kıymetli, en namuslu evladını teşkil eden İttihat ve Terakki efradıyla- bazı tasfiyeden sonra çalışmalıdır. Bu iki şıktan birini iltizam etmezse yıldızı pek çabuk sönecektir...bence istikbalde eski ittihatchıları bir noktada toplayabilecek bir program esasını süratle yapmaya şiddetle lüzum vardır. Dağınık kalırsak memleketi asker terbiyesi görmüşlerin eline bırakır, maazallah felakete sürüklenmiş görürüz."(Ek: 1-7)¹³ Son cümlede belirtilen amaç, bizde Terakkiperver Fırka'nın kuruluşu çağrışımını doğurmuştur.

Dr. Nazım Bey'in Mustafa Kemal ile ilgili söylemleri genelde terbiye sınırlarını aşar. Gazoz paşa, sarı paşa gibi sıfatlar hep Dr. Nazım tarafından kullanılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Enver Bey'in tarafına geçtiğini belirttiği, Cavit Bey'e yazdığı mektupta da Mustafa Kemal'den "Hemşehrimiz Sarı" olarak bahsetmiş devamında "Bütün

¹⁰ Gazi M. Kemal Atatürk, *Söylev*, (Basıma Hazırlayan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), İstanbul 2003, Cilt I-II, s.81

¹¹ Atatürk, a.g.e., Cilt I-II, s.115-116

¹² Osman Selim Kocahanoğlu, *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, İstanbul 2000, Cilt II, s. 178-217

¹³ Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, İstanbul 2002, s.124

ruhumla dahilde çalışmak isterdim, ne çare dahilin dizginleri haris adamların elinde kaldı!” hükmüne varmıştır. (Ek:1-9)¹⁴

Bütün bunlara rağmen daha önce bahsettiğimiz gibi Dr. Nazım Bey memleketine dönmüş ve kendi beyanına göre siyasetten uzak yaşamıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa için hala içinde kin beslediğini görüyoruz. Örneğin Falih Rıfkı Atay’ın aktardığı “İttihat ve Terakki’den arta kalan güçler hala eski kolağası Mustafa Kemal’in aleyhindedirler. Parti genel merkezi üyelerini yurt içine almamakta inat ederek öldürülmelerine o neden olmuştur” görüşü Dr. Nazım’a aittir.¹⁵

Yine İzmir suikastı davasında savcının suçlamaya konu ettiği Dr. Nazım’a ait mektuptaki “Milletin, Yunan çizmeleri altından kurtuluşundan ötürü Mustafa Kemal’e karşı beslediği eziklik daha geçmemiştir” cümlesi antipatisini açıkça ortaya sermektedir.¹⁶ Ancak bu kavgada güçlü ve haklı olan kazandı.

¹⁴ H.C. Yalçın, *a.g.e.*, s.130

¹⁵ *Yakın Tarihimiz*, İstanbul, s.452

¹⁶ Pakize Sönmez, *Atatürk’ e İzmir Suikatının İç Yüzü*, İstanbul 1994, s.162

8. SONUÇ YERİNE

Bir dönemin oldukça etkin ancak aynı derecede karanlıkta olan bir şahsiyetinin siyasi hayatını incelemeye çalıştık. Dr. Nazım Bey'i tek bir kelime ile anlatmaya çalışırsak, bu "Komitacı" olmalıdır. Dr. Nazım'ı, yakinen tanıma fırsatı bulmuş olan Şevket Süreyya'nın Komitacı konusuna getirdiği yaklaşım bizce en doğrusudur:

"Paris merkezinden ve İttihat ve Terakki devrinin en hareketli şahsiyetlerinden Dr. Nazım'ı 1922'de Moskova'da dinlediğim ve hatıralarını yazmaya çalıştığım zaman, yıllarca Avrupa'da kalmış bu ihtilalcinin kafasında ve fikir hazinesindeki boşluğa hakikatten şaşmışımdır. Bu boşluğun etkisi ve sürüklemesiyledir ki, Dr. Nazım 1908'den sonraki İttihat Terakki iktidarı sırasında, bir önder değil sadece karanlık bir komitacı oldu. Ve gidişatı değerlendirmek yüzünden de günün birinde, hem de kendi vatanında, son nefesini bir darağacında verdi."¹

Şevket Süreyya bu noktada bir genelleme yaparak partinin bu komitacılık ruhundan kurtulamadığını, bugün bile bazı yazarların bu devri, kapalı bir komitacılığın hikayesi olarak almalarının sorumlusunun bizzat parti yöneticileri olduğunu ifade etmektedir.² Yazar diğer bir eserinde cemiyetin 1908 devriminden sonra hatta parti halini aldığı 1912 kongresinden sonra da gizli komita özelliğini koruduğunu belirtiyor ve bu ruhu partinin dağılışına kadar çoğunluk parti üyeleri tarafından bile bilinmeyen bir umumi merkezin yaşattığını söylüyor.³

Hikmet Çiçek, komitacılığı, Fuat Balkan'ın ağzından tanımlamakta ve bazılarının vatanseverliğinin en aşırısı olduğunu yazmaktadır.⁴

Her devrim'in riski olduğu gibi, aynı durum Dr. Nazım için de geçerliydi; 23 Temmuz 1908 günü komiteciliği sayesinde Hürriyet kahramanı ilan edilen⁵ Dr. Nazım, İzmir suikastı soruşturmasında komitacı ilan edilip⁶ sonunda hayatını kaybetmiştir.

¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, İstanbul 2000, Cilt I, s.289

² Ş.S.Aydemir, *a.g.e.*, Cilt I, s.167

³ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, İstanbul 2004, s.125

⁴ Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir*, İstanbul 2004, s.110

⁵ Cemal Kutay, *31 Mart'ın 90. Yılında*, İstanbul 1999, s.28

⁶ Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat Terakki'nin sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul 1998, s.514-516

Dr. Nazım Bey'in komitacılığı bununla da sınırlı değildi. 1913 yılında Süleyman Askeri Bey başkanlığında kurulan Teşkilatı Mahsusa'nın (özel örgüt) kurucu üyesiydi.⁷ (Cemal Kutay ise Teşkilatı Mahsusa'nın kurucusu olarak Kuşçubaşı Eşref Bey'i gösterir.)⁸

İncelendiği zaman Dr. Nazım'ın komitacılığı yalnızca kahramanlıktan ibaret değil ve üzücü yanları ağır basıyor. Dr. Rıza Nur, yurtdışında yazdığı anılarında Talat, Rahmi, Dr. Nazım Beyler gibi merkez-ı umumi üyelerinin bir karanlık oda meydana getirdiklerini ve cemiyetin asıl işlerinin, buradan bu şahıslar tarafından yürütüldüğünü yazmaktadır.⁹ Rıza Nur, eserinde Dr. Nazım ile ilgili daha ileri giderek, Meşrutiyet'in ilanı öncesi Rumeli'de çok adam öldürttüğünü, İstanbul'da da öldürmeye devam ettiğini belirtmiş bariz bir örnek olarak ta meşrutiyet sonrası Anadolu Umumi Valisi olarak İzmir'de görev yaptığında hapisanede henüz mahkemesi yapılmamış ve hüküm giymemiş bir zanlıyı emir verip idam ettirmesini ve bu sayede etrafını yıldırıldığını yazarken bu olayı cinayet olarak tanımlamıştır.¹⁰ Örnek olarak ta meşrutiyet sonrası Anadolu Umumi Valisi olarak İzmir'de görev yaptığında hapisanede henüz mahkemesi yapılmamış ve hüküm giymemiş bir zanlıyı emir verip idam ettirmesini ve bu sayede etrafını yıldırıldığını yazarken bu olayı cinayet olarak tanımlar.¹¹ Kitabında bu konuya bir çok kez yer vermiş ve Dr. Nazım'ın İttihatçılık namına bir çok masumu astırmış veya sokakta öldürmüştüğünü açıklamıştır.¹²

En iyi arkadaşlarından Bahattin Şakir'e gazeteci Ali Kemal'i şikayetle ilgili yazdığı mektupta "İhtimal ki bu milletin hür ve mesut olması için biraz daha kan almak farzdır."¹³ cümlesini kullanması bu görüşü doğrular niteliktedir. Bu özelliğine, bir de intikamcı olma hususiyetini de eklemek gerekir.¹⁴

Bu konuda son bir örneği de Kazım Karabekir'in kitabında buluyoruz. Muhalif gazeteci Ali Kemal, Dr. Nazım'ın Selanik'te bir toplantı esnasında kendisinin öldürülmesinin lazım

⁷ H. Çiçek, *a.g.e.*, s.112-119

⁸ Cemal Kutay, *I. Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber' de Türk Cengi*, İstanbul 1962, s.19

⁹ Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Frankfurt 1982, Cilt I, s.233-234

¹⁰ Dr. R. Nur, *a.g.e.*, Cilt I, s.242

¹¹ Dr. R. Nur, *a.g.e.*, Cilt I, s.224

¹² Dr. R. Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s.1236

¹³ H.Çiçek, *a.g.e.*, s.83

¹⁴ Dr. R. Nur, *a.g.e.*, Cilt I, s.346

geldiği hususunda teklifte bulunduğunu 26 Mart 1908 tarihli *İkdam* gazetesinde yazmıştır.¹⁵

Arif Cemil, Dr. Nazım'ın, Ermeni Tehciri olayında uzaktan veya yakından hiçbir ilişkisinin olmadığını söyler.¹⁶ Hatta Dr. Nazım yurt dışına kaçtıktan sonra İstanbul'u işgal eden İngilizlerin isteği ile kurulan ve İttihatçıları Ermeni tehciri ve taktili ile suçlayan Divanı Örfi de bunu kanıtlayamamıştır.¹⁷ Bunun yanı sıra şahsına hiçbir maddi veya manevi menfaat sağladığını gösteren bir kaynak bulunmamıştır. Semih Nafiz Tansu, Dr. Nazım dahil, gücü elinde bulunduran parti merkezi umumi üyelerinin hep idealist kaldıklarını, namuslu ve fakir bir hayat yaşadıklarını belirtir.¹⁸

Sonuç olarak bugün mezarının yeri bile bilinmeyen¹⁹ Dr. Nazım Bey İstanbul, Paris, Selanik ve İzmir'deki olağanüstü komitacı çalışmaları ile II.Meşrutiyetin ilanında en önemli rolü oynamış birkaç şahsiyetten biridir. Biri Ermenilerce diğer üçü kendi devleti tarafından olmak üzere toplam 4 kez idama mahkum edilmiş. “Hedefe ulaşmak için her yol mübahtır” sözünü doğrularcasına gözünü kırpmadan devrim için adam öldürtmüş ancak sonunda Dr. Rıza Nur'un söylediği “tabiatta herhalde adalet var” gibi kendisi de idamdan kurtulamamıştır. Sonuçta bir çok kanlı devrimci gibi unutulup gitmiştir.

¹⁵ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul 1995, s.429

¹⁶ Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul 1992, s.112-114

¹⁷ H.Çiçek, *a.g.e.*, s.144

¹⁸ S.N.Tansu, *a.g.e.*, s.62-64

¹⁹ Soner Yalçın, *Efendi Beyaz Türklerin Büyük Sırrı*, İstanbul 2004, s.341

KAYNAKLAR

- Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul 2004.
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara 2001.
- Arar, İsmail, *Halil Mentеше'nin Anıları*, İstanbul 1986.
- Arar, İsmail, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, İstanbul 1986.
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, *Söylev*, (Basıma hazırlayan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu) İstanbul 2003.
- Atay, Falih Rıfki, *Atatürk'ün Anlattıkları*, İstanbul 1955.
- Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, İzmir 1988.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, İstanbul 2000.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul 1979.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, İstanbul 2004.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, İstanbul 1967.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979.
- Cemil, Arif, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul 1992.
- Çavdar, Tevfik, *Talat Paşa*, Ankara 1995.
- Çiçek, Hikmet, *Dr. Bahattin Şakir*, İstanbul 2004.
- Dinamo, Hasan İzzettin, *Kutsal Barış*, İstanbul 1976.
- Esatlı, Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 1975.
- Eyicil, Ahmet, *Doktor Nazım Bey*, Ankara 2004.
- Hatipoğlu, Tahir, *Jön Türkler'den Son Türklere Tıbbiyeli*, İstanbul 2002.
- İrtem Süleyman Kani, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, İstanbul 1999.
- İrtem, Süleyman Kani, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön Türk İhtilali*, İstanbul 1999.
- Karabekir, Kazım, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, İstanbul 1994.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, İstanbul 1990.
- Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul 1995.

- Kocahanoğlu, Osman Selim, *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul 1998.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, İstanbul 2005.
- Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul 2005.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945.
- Kutay, Cemal, *31 Mart'ın 90.yılında*, İstanbul 1999.
- Kutay, Cemal, *I. Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul 1962.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1994.
- Mehmed Selahaddin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, İstanbul 1989.
- Mehmetefendioğlu, Ahmet, *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları- Sürgünden İntihara*, İstanbul 1993.
- Mumcu, Uğur, *Gazi Paşa'ya Suikast*, İstanbul 1992.
- Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, Frankfurt 1982.
- Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, İstanbul 1973.
- Sertel, M.Zekeriya, *Hatırladıklarım*, İstanbul 1968.
- Sorgun Taylan, *Mütareke Dönemi ve Bekir Ağa Bölüğü*, İstanbul 1998.
- Sorgun, Taylan, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 2003.
- Sönmez, Pakize, *Atatürk'e İzmir Suikastının İcyüzü*, İstanbul 1994.
- Tansu, Semih Nafiz, *İttihad ve Terakki İçinde Dönerler*, İstanbul 1960.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*, İstanbul 2003.
- Yakın Tarihimiz*, İstanbul.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, İstanbul 2002.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Talat Paşa*, İstanbul 1943.
- Yalçın, Soner, Efendi, *Beyaz Türklerin Büyük Sırrı*, İstanbul 2004.
- Yalçın, Soner, *Efendi*, İstanbul 2004.

EK 1

1-1

Dr. Nazım: Talat Paşa'yı Berlin'de haince öldürdüler...

Azizim Cavid Bey;

Sai namına yazılmış 14 Mart tarihli mufassal mektubunuz taziye telgrafınızdan bir gün sonra geldi. Zavallı Talat Londra'ya gideceğinize dair İsviçre'den gönderdiğiniz telgraftan ne kadar memnun olduysa bu mektubu da o kadar sabırsızlıkla bekliyordu. Mektubunuzun vusulünü müteakip size mektup göndermeyi düşünmedim değil. Fakat nereye ve hangi kafa ile?

Katil son zamanlarda Talat'ın evinin tam karşısına tesadüf eden evde bir oda tutmuş, her gün panjurlarını indirdiği pencerenin arkasından Talat'ı tarassut altına alıyormuş. Martın on beşine tesadüf eden Salı günü saat on bir raddelerinde Talat evden yalnız çıkmış, eldiven satın almak üzere yola koyulmuş. Haronberg Sokağının 27 numaralı hususi konağının parmakları önüne geldiği zaman, arkasından gelen katil büyük hacimde parabellum rovelveriyle hemen üç dört parmak mesafeden ve arkadan kafatasına bir kurşun sıkılmış. Talat derhal teslimi ruh etmiş ve taşlar üzerine yüzü koyun düşmüş. Katil rovelveri yere atıp kaçmaya başlamış. Lakin o sırada vakayı görenler tarafından yakalanmış. Kafası yarıldıktan sonra polise teslim edilmiş. On biri çeyrek geçe muhafaza müdürü sabıkı Salim Bey bana geldi. Haronberg sokağında birisinin ya intihar ettiğini veyahut öldürüldüğünü anlattı. Salim Bey vakaya iki üç yüz metre uzaktan şahit olmuş. Fakat merak edip de yere düşeni nazar-ı tetkikten geçirmemiş. Yalnız üzerindeki palto ile kunduralarının rengi hatırında kalmış. Bu rivayet bende hiçbir şüphe uyandırmadı. Beş altı dakika sonra, Rüsuhi Bey geldi. Paşa'nın bana gelip gelmeyeceğini sordum. Bir çeyrek evvel evden çıktı. Çarşıya doğru gitti. Avdetinde buraya uğrayacak dedi. Salim Bey paltosunun rengi ile kunduraları hakkında izahat istedi. Rüsuhi Bey'in cevapları bizi endişeye düşürdü. Hemen kalkıp mahal-i vak'aya gittik. Cesedin üzerindeki örtüyü kaldırıncaya biz de beynimizden vurulduk. Muhafız bulunan polisler merhumun hüviyetini bildirdik. Ve oradan çekildik. Müddeiumumilik tarafından tahkikat-ı iptidaiyesi yapılmak için ceset saat bire kadar bulunduğu yerde bırakıldı. Saat birde bir araba ile morga naklolundu. Cenaze merasimi yapılmak için cumartesi sabahı cenaze nakledildi.

Cumartesi günü on bir buçukta evde namazı kılındıktan sonra muvakkaten intihap edilen bir mahalle nakledildi. Davetnameler refikası ve Şark Kulübü namına gönderildi. Cenazede

ümidimizin fevkinde kalabalık vardı. Bu kalabalığın en mühimini Talat'ın Türkiye'de tanıdığı resmi Almanlar teşkil ediyordu. Ondan sonra şark akvamı geliyordu. Reiscumhur, başvekil, hariciye ve adliye nazırları ve diğer erkan-ı hükümet taziye için memuru mahsuslar gönderdiler.

İmparatorun başmabeyncisi de cenazede hazır bulunmuştur.

İsviçre sefiri, İtalya sefiri de buna iştirak etti. Külmann, Bernsdorf ve daha bir çok zevat hazirun arasında bulunuyordu. İsviçre sefiri şifahen cenaze merasiminin sefarethanede olması emrini vermiş ve lakin bazı resmi Türk memurları korkmuşlar, Talat'ın idama mahkumiyetini öne sürerek buna mani olmuşlardır.

Vakti münasibinde İstanbul'a nakledilmek üzere ceset badettahnit mahfaza içinde tevdi olunan mahalde müteaddit nutuklar irat edilmiştir. Türkler namına Baha, Araplar namına Şekip Aslan ve Kudüslü Şeyh Abdülkadir, Acemler namına iki hatip, Azerbaycanlılar namına İdris, Mısırlılar namına iki genç, Almanlar namına Mösyö Günther ile Doktor Jack pek hararetli nutuklar irat etmişlerdir. Hazirun bu nutukları tam iki saat ayakta dinlemiştir. Şark akvamının nutuklarının hülasası: bu cinayet şahsi yahut milli intikamının mahsulü değil, İslam akvamı hakkında takip olunan emperyalist siyasetin bir neticesidir. Biz bunun intikamını alacağız. Fakat caniler gibi masum kanı akıtmakla değil, esaret zincirini kırarak istikbalimizi kazanmakla alacağız. Talat'ın mukaddes ruhu bu gaye için en büyük vazifesini oynayacaktır.

Şekip Aslan'ın Fransızca nutku pek müessir idi. Hintlilerle Mısırlılar ve Acemler nutuklarında bu cinayette İngilizlere bir hisse ayırdılar. Azerbaycanlı, Mısırlı ve İranlı hatipler Ermeni millete hakarete bulunmak zaafında bulundular. Arkadaşları namına söz söyleyen Baha yalnız merhumun hasletlerinden bahsetmekle iktifa etti. Almanlar da nutuklarında ihtiyatlı hareket ettiler. Talat'ın şahsi kıymetlerinden ve Almanlık için bir ziya olduğundan bahsettiler.

Bütün bu hadisatta refikası Hayriye hanımın teessüratı hepimiz için ayrıca baisi elem oldu. Zaman oldu ki kendi teessürlerimizi unutup bu betbahtı teselli ile uğraşmak mecburiyetinde kaldık. Bu hususta Madam Wassermann'ın fedakarlığını, ulüvvü cenabını zikretmeden geçemeyeceğim. Merhum her şeyde olduğu gibi dostlarını da intihapta aldanmadığına bu kadının acı günlerindeki hareketi şahittir. Bu hareketiyle bu kadın Talat'ın bütün arkadaşlarını kendisine minnettar etmiştir. Birkaç arkadaş gidip kendisine teşekküratımızı takdim edeceğiz. Siz de bir şey yazsanız fena olmaz.

Talat tekayyüt prensibini kabul etmiyordu. Bu husustaki ihtaratı sem'i itibara bile almıyordu. Bunun için, kendisine suikastta hiçbir müşkilat yoktu. Katil ifadatında Ermeni vekayiiini kendine siper yapıyor ve beş seneden beri Talat'ın arkasını takip ettiğini söylüyor. Talat'ı öldürmek bugün ne kadar kolay idiyse dün de, iki sene evvel de o kadar kolay idi. Hele Almanya ihtilaller içinde yuvarlanırken daha kolaydı. Öyle olduğu halde Talat'tan intikamını almak için dünyayı dolaştığını söyleyip duran bu milliyetperver katil ne için o sıralarda bu katli irtikap etmedi de tam Talat'ın kabine teşkili için resmi, gayri resmi mahafilde çalıştığı bir zamanda irtikap etti? Bizce bu vakada Ermenilik exploiter edilmiştir. Fakat saik başka şeydir. O şeyin ne olduğunun keşfini Alman polisinin zekasına bırakıyoruz. Ben bu işte her şeyden ziyade Yunan parmağını ve parasını görüyorum. Belki aldaniyorum. Talat'ın, siz de bildiğiniz gibi, Almanya'ya geldiği zaman yetmiş bin mark kadar bir parası vardı. Son aylarda bu parayı bitirmiş, beraberinde getirdiği altın tabaklarıyla nişanlarını ve Hayriye Hanımın mücevheratını satmakla idare-i teayyüş ediyordu. İstanbul'da bıraktığı valdesi ve iki hemşiresine eşya satarak geçinmelerini yazmıştı. Pek yakın zamanda bu membaların tükeneceğine şüphe yoktur. 21 Şubattan beri resmen münasebette bulunduğumuz zevat delaletiyle bu zavallılar için bir şey yaptırmak imkanı yok mudur? Gıyabi hükümler vefat ile sakıt olmuştur. Siz bittabi bunları düşünmez değilsiniz. Hayriye Hanım biraderiyle yaşamak istemiyor. Muvakkaten (üç ay için) apartmanını muhafaza ediyor. Rüsuhi Bey ile arkadaşlarından birinin zevcesi kendisine refakat edecektir. Trabzon'da bulunan biraderi Hayreti' yi buraya getirteceğiz. Şimdi düşündüklerimiz ve kararlarımız bunlardır. Merhumun en büyük bir heykeltraşa maskesi aldırılmıştır. Zaten İstanbul'da bulunduğu zaman bir Alman sanatkarı büstünü yapmış imiş. Bu büstlerden bir tanesi Alman sefarethanesinde, bir ikincisi de Doktor Jack' da bulunuyormuş.

Şehadetinden sonra yapılacak büstü dostları için şüphesiz en kıymetli bir yadigar yerine geçirecektir.

Cevabınıza intizar eder ve gözlerinizden öperim kardeşim.

Rüstem

Adresim: Rustem

Uhlandstr, 194/ Berlin (Charlottenburg)

Arkadaşlar ayrı ayrı selam ediyorlar.

1-2

Dr. Nazım: Afarozlu olduğum için doğrudan Ankara'ya yazamıyorum...

22 Mart 1921, Salı

Azizim Cavid Bey,

Dün bir haftalık vukuatın hülasasını yazmıştım. Bugün de memlekete ait bir teklif dolayısıyla bu mektubumu yazıyorum.

Merhum Paşa'nın dostlarından Caputto isminde bir zat vardır. Bu zat bundan takriben bir ay evvel buraya gelmiş, Paşa ile görüşmüş, Türkler gibi İngilizler nezdinde mukarre plan dahilinde çalışmak üzere Londra'ya gitmişti. İki hafta evvel Berlin'e avdetinde Paşa ile tekrar görüşmüş ve aralarında bazı hususat için bir program tertibi teemmül edilmişti. O hususatı Mösyö Caputto melfuf evrakta hülasa ediyor. Paşa Londra ve İngiltere'nin bazı mühim şehirlerinde konferanslar tertibini ve Trakya ile İzmir'e gayri resmi olarak muhip ecebilerden bir tetkik heyeti gönderilmesine pek ziyade taraftar idi. İngiltere'de konferanslar için 250-300 İngiliz lirası, dahil- i memleketteki anket için de 200-3000 Osmanlı lirası gibi masrafa ihtiyaç görünüyordu. Paşa bu ikinci teşebbüs için Trakya Heyeti namına buraya gelen Şakir ve Ahmet Bey'lerle görüşmüş ve bu parayı tedarik etmek için çalışmalarını söylemişti. Onlar da Düvel-i İtilafiye ankete karar verirse bu parayı tedarik etmek mümkündür demişler ve buradan gitmişlerdir. Mösyö Caputto Türkler için çalışacak heyet azası arasına da Stephane Lauzanne gibi şimdiye kadar bizim aleyhimizde yazı yazmış gazetecileri sayıyor. Caputto' nun kendisi hakkında bir fikri kat'im yoktur. Farmason olmak dolayısıyla başkaları belki daha iyi tanır. Bu zat şimdi Berlin'de bulunuyor. Sizden gelecek cevaba intizar ediyor. Cevap menfi gelirse bizimle alakayı kesecektir. Bu mektubum elinize vardığı zaman ihtimal ki Ankara heyeti henüz Paris'te bulunacaktır. Bu teklif delaletinizle onlardır. Yine aforozlu olduğumuz için doğrudan doğruya kendilerine müracaata cesaret edemedim kardeşim.

Rüstem

Adresim:

Dr. Rustem

Uhlandstr, 194

Berlin (Charlottenburg)

Merhumun vefatından evvel Ali Bey'den mektup geldi. Gittiği yerde bu defa daha ziyade mazhar-ı iltifat olduğunu, Cemal Paşa'nın bulunduğu yerin reisi nezdinde pek

ziyade nüfuz kazandığını ve pek mühim bir vazife ile tanzif edildiğini yazıyor. Mesleğine ait bu vazife hakkında tertip ettiği planı Ali Bey de muvafık bulunuyor. Mustafa Şeref Bey'den de mektup geldi. İskeleeye vardığının on üçüncü günü yazılan bir mektupta denizden uzaklaşması için henüz mazhar-ı müsaade olmadığını yazıyor.

1-3

Dr. Nazım: Talat'ın büstü, Hz. İsa'nın inançlı bir Hristiyanda uyandırdığı tesir gibidir...

2 Nisan 1921

Azizim Cavid Bey,

29 Mart tarihli mektubunuzu aldım. Caputto' ya ait ihtarâtınız kendisine söylenmiştir. Merhumun büstü için henüz bir karar vermedik. Madam Wassermann sanatkarla görüşecek. Fiyatı ehven olacak. Bir adet de teksiri noktaları nazar-ı dikkate alınarak sanatkarların tavsiyesi veçhile hareket edilecektir. Masque Talat'ın kurşun tesiriyle deforme olmuş yüzü üzerinden alınmış olduğundan büstler bittabi hayattaki güzelliği ihtiva etmiyor. Bununla beraber Talat'ın uluviyetini takdir edenler nezdinde Hazret-i İsa'nın mutekit bir Hristiyanda uyandırdığı tesiri yapacağında şüphe yoktur. Bu nokta-i nazardan şüphesiz pek kıymetli bir yadigar olacaktır. Hayriye Hanım gerek kendisi gerek diğer verese hakkındaki lütuflarınıza pek çok teşekkürler ediyor. Talat'ın hakiki dostlarının bu gibi lütufları kendisi için medar-ı teselli oluyor.

Talat'ın validesi çok ağır hasta imiş. Büyük kız kardeşi de yatakta imiş.

Buradaki Ermeniler katilin cezasını tahfif için çalışıyorlar. Bir iki gazeteye Talat ve Enver için gayet ağır ithamat ile dolu makaleler yazdılar. Biz de bunlara ailesi namına cevap vermekle uğraşıyoruz. Bunun için Berlin'de bulunan Türkleri bir araya toplayarak müttehiden çalışmak için bir heyet -i idare intihap ettik. Benim oturduğum büroya merkez ittihaz ettik. (Karınca kaderince) biz de elimizden geldiği derecede çalışacağız. Buranın tarzı muhakimine göre, mağdurun hukukunu müddeiumumi müdafaa edermiş. Mamafih Müddeiumumilikle temasta bulunmak, Müddeiumumiyi tenvir etmek için yine bir dava vekili tutmak zarureti hiss olunuyor. Bu işi de Masliyah'a havale ettik. Masliyah şimdi Paris'te bulunuyor. Yakında tekrar buraya dönecek ve bu vazife ile meşgul olacaktır.

Ailenin miras mesailini halletmek üzere Necmettin Molla Bey'in vekaleti için İstanbul'a yazdığını bilmem evvelki mektubumda size yazmış mı idim. Bittabi Molla Bey'den daha münasibi ve masrafsız olamaz. Hayriye Hanımın biraderi Hayreti Trabzon'dan Roma'ya gelmiş. Bugün yarın buraya vüruduna intizar ediyoruz. Midhat Şükrü'den refikasına geçen pazar günü <<liberté travaille formalités passeport>> yazılı telgraf geldi. Demek Bekir Sami teşebbüsünde muvaffak olmuş. Alanyalı Mahmut Bey'e gelen bir mektuptan Rahmi Bey'in İtalya'ya müteveccihen hareket etmek üzere olduğu anlaşılıyor. Yalnız Heyet-i

Vükelânın serbest bırakılıp bırakılmadığından haberdar değiliz. Fethi Münih'te bulunan zevcesinin yanına geliyormuş. Bir rivayete göre serbest bırakılanların adedi 64'de balığ oluyormuş.

Arkadaşlar diyorlar ki: Bizim elimize geçen Temps, Matin, Journal, Echo de Paris ve Humanite gibi gazetelerde Talat için fena bir şey yazıldığını görmedik. Hangi gazeteler aleyhinde yazdılar; lütfen yazar mısınız?

Arkadaşların cümlesi arz-ı hürmet ediyorlar azizim.

Rüstem

Rustem: Uhlandstr. 194

Berlin

Hâmiş: Yunan taarruzu ve neticesi canımızı sıkıyor. İngilizlerin nakdi muavetine dair rivayetler de devam ediyor. Bu baptaki mütalâatınızı bildirirseniz müteşekkiri kalırız.

Burada yakında Liva-yı İslâm isminde Arapça, Türkçe, Farsça bir gazete intişar edecektir. Talât hakkında bilhassa mezaya-yi şahsiye ve siyasiyesi hakkında bir makale isteniyor. Bunun sizin kaleminizden çıkmasını münasip görüyoruz ve sizden bunu rica ediyoruz.

Bu mektubu Berlin'de iken postaya vermişken postacı bilinmeyen bir sebepten dolayı adresime iade etmiş. Baha da Münih'e bana göndermiş. Tekrar zarfa koyup gönderiyorum.

Grünwald'da on beş güne kadar kalmak niyetindeyim. Buradaki adresim şudur:

Fraulein There Kleinhemz

Grünwald 66 bei

München, Bayern

1-4

Dr. Nazım: Müslümanlar Türkleri değil, Türkler Müslümanları Kurtaracak!...

5 Nisan 1921

Azizim Cavid Bey,

Ali Bey'den 19 Martta yazılmış bir mektup aldım. Talât'ın şehadetinden pek müteessir olmuş bizi tâziye ediyor. Bu mektubunda, takip etmek istediği meslekî siyasîyi de bildiriyor ve bizi (Rüsuhi, Baha ve beni) Moskova'ya davet ediyor. Orasının çalışmak için daha müsait olduğunu iddia ediyor.

Ali Bey'in takip etmek istediği siyaseti merhum elbette sana anlatmıştır. Bu siyasete göre, Moskova, İslam İhtilal Cemiyetlerinin merkezi olacak, <<kurtuluşa doğru>> namını vermek istediği gazete de bu fikrin mürevvici olarak intişar edecek.

Bu mektupta yeni bir fikir daha var. O da Türkiye'de eski arkadaşların teşkil edeceği parti bu büyük fikrin Türkiye'deki müdafai olacak (fakat bittabi esaret altında yaşayan Müslüman memleketlerdeki fırka gibi değil.)

Mamafih gayesinde iki mümeyyiz ve müşterek hassa bulunacak. Biri halkçılık, diğeri emperyalizm aleyhtarlığı. Bir de dahildeki fırka hükûmete iştirak etmeyip iktidarı ele alınca kadar muhalif vaziyette kalacak.

Merhum, Ali Bey'in İslam memleketlerde halkı emperyalizm boyunduruğundan kurtarmak için Moskova merkez yapılarak Bolşeviklerin mazhar-ı muaveneti olarak çalışmasına aleyhtar değildi. Lakin dahili politikada muhalif vaziyet alıp Ali Bey'in tasavvur ettiği şekilde çalışmak cihetini düşünmüyordu. Sulh teessüs ettikten sonra, Mustafa Kemal'in kendisine ve arkadaşlarına ihtiyaçtan varestede kalamayacağına ve er geç hükümetin kendi partisinin eline düşeceğine kani idi. Bu kanaatle idi ki, Mustafa Kemal'e teşrik-i mesai için iki mektup göndermişti. Uzun muharebeden bitap çıkan milletin bütün kuvvetlerini tevhit ederek memleketin tealisini çalışmak taraftarıydı. O sağ iken şahsının haiz olduğu otoriteyi nazar-ı dikkate alarak böyle düşünmekte haklıydı. Fakat onun irtihalinden sonra şüphesiz vaziyet değişti.

Harp devresi zail olduktan sonra, memleket yeni yeni kahramanlar karşısında kalacak, bunların içinde..., Nuriler daha bilmem hangi sivri akıllılar herkese meydan okuyacaklar. Merhumun haiz olduğu kıymet bu engelleri susturmağa belki kifayet edebilirdi. Lakin o da kaybolunca müşkülât artacak, kuvvetli bir teşkilata daha ziyade ihtiyaç hiss olunacaktır. Bu

teşkilat hakkındaki fikrin nedir? Malta'da epeyce kıymetli unsur vardır. Bunlar üzerinde iki senelik esaret ne gibi tesir yapmıştır? Kimlerle müttehiden çalışabilir ve hangi nam ve program altında birleşilebilir? Sen ne yapmak fikrindesin? Sonra, siz Bekir Sami ile temas ettiniz. İstikbal siyaseti hakkındaki fikirleri nedir? Bilmem bu adam merhuma, Moskova'dan merhumu dahile girmek fikrinden feragat ettirmek maksadıyla yazdığı mektuplar benim üzerimde pek fena bir tesir bıraktı. Bu mektupta mazi ve istikbal düşünülmeyp, yalnız hal nazar-ı dikkate alınmış görünüyordu. Ve hakiki saikler bertaraf edilip adeta bir benlik davası hissediliyordu. Ben Ali Bey'e cevap vermek için Malta'daki arkadaşlarımızın avdetini bekliyorum.

Bundan başka, Türkleri Müslümanlar değil, belki Türklerin Müslümanları kurtarabileceğine kani olduğum için her şeyden evvel Türkçüyüm ve bu cihetle ergeç Bolşeviklerle mücadele etmek mecburiyetinde kalacağımıza kaniim. Yalnız emperyalizm aleyhtarlığı ve halkçılığı Moskova ile teşrik-i mesai için kafi görmüyorum. Bu cihetle, mücadeleden bıkmayan hayatımı Türklüğü müdafaa edebileceğim bir toprakta ifna etmek istiyorum. Sen ne dersin? Arkadaşlarıma ve bana ne tavsiye edersin?

Cumartesi 9 Nisan

Rüstem

Hamiş: Osmanlı- Rus muhadeneti mukavelesi 18 Martta imzalanmış. Batum şehri Kafkas cumhuriyetleriyle müşterek olmak üzere Batum sancağını, Kars, Ardahan, bir de Iğdır sancağını bize terk ediyorlarmış. Bu suretle 93 hududundan maada bir de Iğdır sancağı bize veriliyor. Bunlardan başka senin ihtisasına ait bir hediye var. Onu da bundan sonraki mektubumla bildiririm.

Münih'i daha terk etmiyorum. Cevabını buradaki adresime yazabilirsin.

Fraulein

Therese Kleinhinz

Grünwald 66

Bei München, Bayern.

1-5

Dr. Nazım: Ömrünü vatanına hasreden bir Türk'e bundan ağır mektup yazılmaz...

Azizim Cavid Bey,

7 Nisan tarihli mektubunu aldığım gibi 12 Nisan tarihli olanını da şimdi aldım.

Talat'ın büstünü artiste istediğimiz gibi yaptırtabiliriz. Bu meseleyi Hayriye Hanımla ve Madam Wassemann'la görüştük. Fakat bir karar vermemiştik. Madam Wassermann'a artistle görüşmesini rica etmiştik. Ondan sonra ben Berlin'i terk ettiğim için neticeyi öğrenemedim. Berlin'den soracağım.

Müddeiumuminin kim olduğunu Berlin'den sordum. Alacağım cevabı sana yazarım. 12 Nisan tarihli mektuptaki mütalaata tamamiyle iştirak ederim. Ali Bey'i şimdiki yola sevkeden amil sence de bizce de meçhul değildir. O boş duramaz ve aynı zamanda ikinci derecede bir mevkide bulunmak istemez. Bize söylediği ve şimdi de yazdığı program gaye olmadan ziyade bence bir vasıtaadır.

Birinci murahhasımızın merhuma yazdığı mektup, aşağı yukarı: <<Siz yaptıklarınızı düşünürseniz dahile girmek hakkını haiz olmadığınızı anlarsınız. Eğer alem-i İslamı kurtarmak için çalışır, Türkiye'nin haricinde Türkiye'ye yardım edecek kuvvetler ihzar ederseniz ancak o zaman Anadolu sizi kabul eder>> demişti. Bu sözler Ali Bey'in niçin malum program dahilinde çalışmak istediğini ve benim niçin muhassas bey hakkında fena düşündüğümü izah eder, sanırım. Bütün mevcudiyetini vatana vakfeden ve bütün ömrünü hulusu tam ile onun halasına hasreden bir Türk'e bundan ağır bir şey yazılamazdı sanırım.

Keşke murahhas Bey böyle yazacağına: <<Siz memleketinize bilerek bilmeyerek fenalık ettiniz. Bir defa oraya gelerek huzur-u hükkama çıkın, tebrie ederseniz o topraklar yine sizin mesainizden istifade eder>> deseydi merhumu o kadar incitmezdi. Ben bütün temasında Talat'ı bu mektup kadar müteessir eden bir vakaya daha şahit olmadım, desem mübalağa etmemiş olurum. Talat'a yazılan bu acı sözler Ali'ye de galiba şifahen söylenmiş ki, o da içeri girmek meselesi bize ait bir şeydir. Zamanı geldiğinde bunun için sizin reyinizi almak mecburiyetini görmüyoruz, demiş. Ne ise, Murahhas Bey şimdi fikrini değiştirmişse pekala. Şüphesiz, vatana taalluk eden mesailde şahsi şeyler unutulmak lazım gelir.

Merhumun şهادeti üzerine, ben gerek Eyüp Sabri Bey'e, gerekse Mustafa Kemal Paşa'ya mektup yazdım. Ve içeri girip çalışmak istediğimizi bildirdim. Henüz cevap alamadım.

Muvakıf cevap alırsam dahile gideceğim. Burada boş oturacağıma dahile gitmeyi bin defa tercih ederim. Burada buldukça da boş durmayı münasip bulmuyorum. Dün Molla Bey'le ve Kemal Bey'le bu hususta duru diraz görüştük. Malta'dakiler gelseler müsbet bir şey yapmak için zemin müsait olacaktır.

Benim masrafım pek mahdut olduğu için elimde bulunan para ile bir sene ve belki de daha fazla geçinebilirim. İçimizde bilhassa Baha'nın vaziyeti müşküldür. Çünkü başında üç dört kişilik bir aile vardır. Merhumun varislerinden vekaletname geldiğinde cemiyete ait olan meblağın bir kısmı ile Baha'nın ihtiyacatını temin edebiliriz.

Hayreti ile beraber gelen Hacı Sami [Enver Paşa'nın harb-i umumiye girmezden evvel Hindistan tarikiyle Afgan tarafına gönderdiği zat] Baha'ya söylediği bir çok şeyler arasında: Mustafa Suphi, Arap Hakkı (cemiyetin müddet-i medide Paris'te ve Berlin'de tahsil ettirdiği zat) Etem Nejat (vaktiyle Edirne'dei badehu İzmir'de maarif müdürlüğü ettikten sonra pek az zaman Darümuallimini aliye müdürlüğünde bulunan genç eczacı) Nedim ve daha bir Türk Bolşeviki bir motöre binerek Trabzon'dan Rusya'ya avdet etmek isterler. Yolda fırtınaya tutulurlar. Tayfa ile beraber mecmuu 13 kişi olarak cümlesi boğulurlar, demiş. Demek ki, 13 adedi Müslümanlar, hatta Bolşevikler için bile menhus imiş. Mustafa Suphi'yi elbette hatırlarsın. Selanik'te in'ikad eden İttihat ve Terakki umumi kongresinde Anadolu'dan murahhas olarak gelmiş ve İktisat Nezaretine getirilmemiş olduğu için bilahare bize muhalif bir vaziyet almıştı. Harp esnasında Rusya'da bulunuyordu. Orada Bolşevik olmuş, son zamanlarda Şark-ı karip komünistlerinin reisi olarak tanınmıştı. Bolşevikliği Türkiye'ye ithal için 150 bin liralık senevi bir bütçe ile ve dört beş arkadaş ile Anadolu'ya geçmiş, lakin orada hüsnü kabul görememiş olacak ki, yine geldikleri yere dönmek istemişler. Maattessüf sağ olarak dönememişler. Allah taksiratları varsa affetsin.

Baki gözlerinden öperim azizim.

Rüstem

Cuma, 15 Nisan

İngilizlerin Türk-Yunan mücadelesinden bitaraf kaldıklarına bir türlü inanamıyorum.

1-6

Dr. Nazım: Kusura bakma ama, ben bu masonlardan bir şey anlamıyorum...

26 Nisan 1921, Salı

Azizim Cavid Bey,

27 Nisan tarihli mektubunu dün aldım. Bekir Sami Bey'in Moskova'dan Ankara'ya döndükten sonra tebdil-i fikir edeceğini merhum da tahmin ediyordu. Mektuptan sana ve Molla Bey'e harf-i vahid söylememesi esbabından birini de bu tebdil-i fikir mülâhazası teşkil ediyordu. Merhumun ne kadar alicenap olduğunu ve insanların hatalarını unutmak istemek hususunda ne kadar ileri gittiğini bilirsin. Onun için gaye başkaydı ve o gayeye vüsul için kalbinin hazmedemiyeceği şey yoktu. Müddet-i hayatımda merhum kadar tolerant bir kimseye tesadüf etmedim dersem mübalağa etmemiş olurum. Bu mesele de bu iddiamı teyit eden vekayiden birini teşkil eder.

Sami Bey'in tebdil-i fikr etmesi bir nokta-i nazardan iyi, Ankara ahvali nokta-i nazarından da kötüdür. Ali Bey'in bazı çocukları vaktiyle bizi ne kadar üzdüyse, Mustafa Kemal'in mesleği ve parti nokta-i nazarından idaresizliği de millete istikbalde o kadar zarar verecektir. Bu zararı gidermek; imkan tenkis edecek esbaba şimdiden tevessül hepimizin vazifemizdir. Ben bu vazifeyi kuvvetli teşkilatta buluyorum ve bunun için dahile gitmeyi burada kalmıya tercih ediyorum. Kuvvetli teşkilat için iyi bir programa malik olmak lazımdır. Bu program için merhumla çok düşünmüştük. Bize dahilden iki program geldi idi. Dün de Ali Bey'den bir program geldi. Dahilden gelen programların biri Kemal'in arkadaşlarından sonra İstanbul intihabında büyük rol oynayan Kör Ali Bey ve rüfekasının temsil-i mesleki esası üzerinde yaptıkları programdır. Şeref Bey de beraber olduğu halde bu programı tetkik ettiğimiz zaman, kabiliyeti tatbikiyesini görmemiştik. İkinci program Şarkı Anadolu'da teşkilatı ilerliyen programdır ki, bunun esası Bakü'deki kongreyi müteakip düşünülmüş ve bilahare Trabzon'da tertip ve tabettirildikten sonra Küçük Talat (merkez-i umumi azasından) tarafından Berlin'e gönderilmişti. Merhum bu programı bazı tadilat ile memleketimiz için kabil-i tatbik görüyordu.

Ali Bey'in gönderdiği programı daha okumadım. Baha mektubunda: <<Bu program şayan-ı istifade noktaları havi olmakla beraber, Bolşevik programının tadilen yapılmış bir kopyasıdır. Programın ruhu komünizm esası üzerine müstenit olduğu için şayan-ı kabul olabilir mi? >> diyor. Bence en ziyade nazar-ı dikkate alınacak program Küçük Talat'ın gönderip merhum tarafından da bazı ufak tadilat ile kabul edilen programdır. Dahile

gitmezden evvel gerek Molla Bey'in, gerekse senin fikirlerinizi bilmek ister ve herhaşde bu fikirlerin bir programda temerküz etmesini temenni ederim. Güzel ve kabil-i tatbik bir program etrafında şayan-ı itimat ve kanat erbabına memlekette toplıyabilecek bir fırka daha bir çok zaman yalnız eski İttihatçılardır. Yarın bir intihap karşısında kalırsak bu program ve onun üzerinde müesses teşkilat çok hizmet edebilir. İlk devre-i sükunette ortaya atılacak askeri partisinin elinden memleketi kurtarmak için buna şimdiden tevessül etmek fırsattır. Merhum da bu kanaatte olduğu için Eyüp Sabdi ve rüfakasına bu yolda talimat ve vesayada bulunmuştu. Dahildekiler ahvalin nezaketini nazar-ı dikkate alarak parti teşkili taraftarı değillerdi. Mustafa Kemal'i kuşkulandırmak istemiyorlardı. Ve bunun için Meclis-i Mebusanda mahdut adette kalmışlardı. Bence şimdiki Meclis-i Mebusandaki mahdudiyet-i adediyeinin ehemmiyeti büyük değildir. Asıl mesele ilk yeni intihaptadır. Biz Molla Bey'le bu zikrettiğim programları birer birer tetkik ettikten sonra bir hülasa çıkarmıya çalışacağız. Bu hülasayı bittabi senin de nazar-ı tatbikine koyacak ve mütalaanı isteyeceği. Sen şimdiden Cahid'e yazsan ve oraca bir şey düşünülüp düşünülmediğini sorsan fena olmaz sanırım.

Ali Bey'den ikinci bir mektup geldi. O fikrinde ısrarlı. Bu son mektubunda da diyor ki: <<Merhumla son görüştüğümüzde o dahile girmeyi ve inkılabın en kuvvetlisi ile hoş geçinmek mesleğini tercih ediyordu. Moskova'yı merkez yaparak alem-i İslamı ihtilal ettirmek vazifesi de bana kalıyordu. Ben iki mektubumda fikirlerimi hülasa ettim. Şimdi de son sözü söylemek senden. Eğer merhumun fikri sizce sabit bir akide ise o halde Cenab-ı Hakk'ın memlekete o fikirden de fayda getirmesini temenniden başka elimden bir şey gelmez. Fakat ben tekrar ediyorum, biz İslam alemini ihtilalci yapmadıkça bize ne İngiltere yardakçılığında, ne de komünist kuvvetinden fayda vardır. Geliniz, İslamın, Türkün körlenmiş kılıcını bileyelim. >>

Bunları mukabilinde mütalaanı sormak için yazmıyorum. Evvelki mektuplarının birinde bu husutaki düşüncelerini arız ü amik yazmıştın. Ali Bey bu fikrinde sebat edecek midir? Burası bence şüpheli. İtilaf ile müzakerat devam ettikçe, Ali Bey'in bu tavrı şayanı istifade noktalar arzedebilir. Lakin müzakerat hüsnü neticeye iktiran ettikten sonra bu tavır ve hareketen zarar da görülebilir. Bununla beraber Ali Bey mevki ve hissinde bulunan bir adam da başka ne gibi bir mesleki takip edebilir? Bahusus dahildekiler müsait bir vaziyet almazlarsa.

Trabzon ile Rusya arasında batan motörde terk-i hayat edenlerin adedi on üç kişi imiş. Baha son mektubunda bu on üç kişiden mada motörün tayfasının da gark olduklarını zannediyor. Mustafa Suphi'nin arkadaşları içinde Türkiye için acınacak kimse olduğu zannedilmiyor. Bu gençler tam bir kanaatle Bolşevik olmuşlarsa iman sahibi imişler diye telehhüf etmek caiz olabilir. Herhalde bunların mesaisi Anadolu'yu Türkistan gibi Moskova'nın nüfuzu altına sokmak ve netice itibariyle Türkiye'nin yükselmesine hizmet edecek münevveranı ortadan kaldırmak olacaktı. Allah taksiratlarını affetsin. Nuri ve Vasfi Beyler'in Berlin'e vardıklarına dair bana hiçbir malumat verilmiyor. Nuri'nin zevcesi bizim Nihad'ın refikasının akrabasından olduğu gibi Nihad da Nuri'nin galiba sınıf arkadaşı ve dostudur. Eğer Nuri Bey Berlin'de bulunsaydı mutlaka Nihad'ı görür, Nihad da beni bu mülakattan haberdar ederdi. İhtimal ki, Nuri Bey Berlin'e gelmiştir. Fakat çok kalmayıp Hanovre'de bulunan ailesi nezdine gitmiştir.

Birkaç gün sonra elbette bu hususa dair malumat alırım.

Times'in merhum hakkında yazdığı iftiralarını tekzip için çalışacağını Baha yazıyor. Müddeiumuminin hüviyetini derdesti tahkikmiş. Bu hususta da alacağım malumatı sana yazarım.

Verilen altın paranın miktarı bir milyon olduğunu bundan evvel ki mektubumda yazmayı unutmuştum. Merhumun şehadetinden sonra alınan maskesinin aslı alçıdan olmak üzere üç bin marka çıkmış. Kopyası üç yüz marka olacak imiş. Bronzdan yapılırsa bin marka çıkarmış. Baha parafin ile model daha iyi olur, diyor.

Ahmet Muhtar Paşa'nın İstanbul gazetelerinden birine <<Ben Talat Paşa'nın cenazesinde bulunmadım>> diye telgraf çekilişine ne dersin? Allah para vermiş ama akıl vermemiş, ne yapalım. Zavallı adamcağız galiba merhumun cenazesinde bulunmanın sadaretine mani teşkil edeceğini zannediyor!

Caputto ile Berlin'de bulunduğum zaman, ben de birkaç defa görüşmüş, fakat ne salkıyayım, her görüştüğümde Paris'teki Toledo bezirgahını hatırlamıştım. Benim anladığıma göre, Caputto ile Sforza'nın arası pek açık. Daha doğrusu Sforza, Caputto'ya yüz vermiyor. O da pek yakında Sforza'nun nezaretten atılacağını bila perva söylüyormuş. Gücenme ama ben bu masonlardan evvelce de bir şey anlayamadığım gibi şimdi de anlayamıyorum. Karışık iş, vesselam!

Baki gözlerinden öperim azizim.

Rüstem

Hamiş: Dahilden gelen haberler Yunanlıların Anadolu'daki mezalimini pek feci gösteriyorlar. Alman matbuatı Yunan-Türk mesailinde iki tarafı da gücendirmemek politikasını takip ettiği için bu mezalime dair bir şey yazmıyorlar. İsviçre matbuatı vasıtasıyla bir kampanya açmak imkanı yok mudur? Harın bir şey yaptırılmaz mı? Sen bazı Fransız gazeteleri üzerinde bu hususta tesir icra edebilirmisin, sanırım.

Dr.Rüstem

Uhlandstr. 194

Berlin- Charlottenburg

1-7

Dr. Nazım: Mustafa Kemal Paşa eğer ittihatçılarla çalışmaz ise, yıldızı çabuk sönecektir...

11 Mayıs, Çarşamba, Berlin

Azizim Cavid Bey,

3 Mayıs tarihli mektubunu aldım. Program meselesi için İsviçre'ye giden Necmettin Molla Bey'le görüşmüşseniz, elbette birçok malumat almışsınızdır. Küçük Talat'ın gönderdiği programın esası Bakü'de kurulmuş, sonra Trabzon'da tabedilmiştir. Sosyal Demokrat programı esasatından bir çok mevadı muhtevi olduğundan tadili elzendir. Mamafih, Molla Bey'in de dediği veçhile, bu tadilattan sonra ciddi bir parti için program rolünü oynıyabilir. Molla Bey'le Münih'teyken bu programı hem ayrı ayrı, hem de birlikte okuduk. Niyetim onun yapmak istediği tadilatı kendisine not ettirdikten sonra programı da notlarla beraber sana göndermek, hem senin fikrini anlamak, hem de senin delaletinle Cahid Bey ve arkadaşlarının reylerini sormak idi. Cahid Bey şimdi belki de yanındadır. Eğer bu zikrettiğim zevat bu programda ittihat ederlerse bence program meselesi halledilmiş, iş tatbika kalmış olur.

Aldığımız malumata göre, Anadolu-i Şarki'de eski arkadaşlarımız faaliyettedir ve zinüfuzdur. Temin edildiğine göre, hemşerimiz Sarı'nın nafiz olmadığı bu mıntıkada Kara'nın bile nüfuzu gölgede bırakılmıştır. Benim dahile girmekliğime müsaade edilip edilmeyeceğini kestiremiyorum.

Nuri Bey'le görüştüm. Fakat kendisini biraz muhteriz bulduğum için muhaveremiz resmi ve teklifli oldu. Baha kendisiyle, ben Berlin'e gelmeden evvel, uzun uzadıya görüşmüş. Kati bir fikir edilmemekle beraber, bazı şeyler istidlal edebilmiş. Baha'ya göre, Mustafa Kemal'in fikri (İhtimal ki, yalnız Nuri Bey böyle düşünüyor) eski ittihatçılarla teşrik-i mesai etmemek, onlara Talat Paşa'nın (Eğer hayata olaydı) riyaseti altında muhalif bir parti teşkil ettirmek, kendisi de şimdi mevcut olan Müdafaa-ı Milliyeyi siyasi bir parti halinde amalane hizmet ettirmek, bir de büsbütün yabancılardan (Nuri bununla ihtimal ki Sabahattin gibilerini murad ediyormuş) bir üçüncü parti yaptırmak imiş. Bonmarşeden çamaşır ısmarlar gibi güya bu tertibat hayalinde imişler.

Bence bu fikir kabil-i tatbik değildir. Çünkü evvela Müdafaa-yı Milliye mütecanis bir kuvvet değildir. Saniyen bunun başında büyük bir ekseriyetle eski ittihatçılar bulunuyorç eğer Mustafa Kemal de Nuri gibi düşünüyorsa pek yayan kalacaktır. Bence, Mustafa

Kemal badessulh ya siyasiyattan çekilmeli, yahut memleketin en kıymetli, en namuslu evladını teşkil eden İttihat ve Terakki efradiyle-Bazı tasfiyeden sonra-çalışmalıdır. Bu iki şıktan birini iltizam etmezse yıldızı pek çabuk sönecektir.

Dün Roma'ya giden bir arkadaşıla, Malta'dan kurtulup Roma'da bulunan arkadaşlara bir mektup gönderdim. Bu mektup İstanbul'u terk ettiğimiz zamandan şimdiye kadar başımızdan geçenleri ve teşebbüs ettiğimiz şeyleri musavvir olduğu için bir rapor şeklini aldı. Onlara da programdan bahsettim ve fikirlerimi sordum. Merhum şehadetinden biraz evvel gerek Trabzon'a gerekse Ankara'ya teşkilata ehemmiyet verilmesini tavsiye etmiş olduğundan ve bilhassa Anadolu'yu Şarkide bulunan arkadaşlarımız Küçük Talat'ın programın üzerinde günden güne taazzuv etmekte olduklarından, bence istikbalde eski ittihatçıları bir noktada toplıyabilecek bir program esasını süratle yapmaya şiddetle lüzum vardır. Dağınık kalırsak memleketi asker terbiyesi görmüşlerin elinde bırakır, maazallah felakete sürüklenmiş görürüz.

Bence bir millet asker nüfuzundan ve medrese ruhundan kurtulmayınca terakki etmeden ve émancipé olmadan çok uzak kalır.

Necmettin Molla Bey henüz programı ve notlarını bana göndermedi. Eğer kendisiyle de görüştüğümüz gibi sana göndermiş ise febiha. Okuduktan, sende lutfen mütalaatını kaydettikten ve Malta'dan çıkanların da reylerini aldıktan sonra bana da gönderiverirsin.

Buraya gelen Bedri ve Kuşçubaşızade Hacı (Sami) Çerkes Eşref'in biraderi beylerle görüştüm. Bedri Moskova tarikiyle Afgandan Cemal Paşa'nın yanından, Hacı Sami de yedi sene bütün Asya'da akıl ve hayale gelmez maceralar, tehlikeler, muharebeler, mahbusiyetler, mahkumiyetler, geçirdikten sonra Trabzon tarikiyle buraya gelmiş. Bedri Bey'in rivayetlerine göre, Cemal Paşa Afgan'da Emir nezdinde pek iyi bir mevki kazanmış, ciddi ve esaslı bir suretle çalışmaya başlamış. Afgan ordusunun esasatını kurmak için ihzar ettiği planların tatbikine başladığı gibi istikbalde İngilizlere Hindistan'ı kaybedecek teşebbüsata girişmiş. Bunların hepsi iyi, ancak bu teşebbüsatin icap ettirdiği sabır ve tahammülü ve sebatı göze almış mı? İşte burasına senin de düşündüğün gibi bir istifham işareti koymak lazım. Mamafih, bence Cemal Paşa keskin zekasıyla Afgana hizmet ve İngilizlere Hindistan'da müşkilat ika edebilir. Cemal Paşa'nın maiyetinde bulunan otuz kadar Türk zabiti içinde pek kıymetli erkan-ı harp zabitleri varmış. Daha bir çok zabitin, gerek Rusya'da esir kalmışlardan gerekse Anadolu'dan Cemal Paşa'ya iltihak etmesi me'mul. Hatta Hacı Sami'nin rivayetine göre, Trabzon'dan geçerken Afgan'a

gitmek isteyenler hakkında Mustafa Kemal'in bir tamimi olduğunu işitmiş. Bu da haddini geçirmek şartıyla faydalı bir şey gibi telakki edilebilir.

Yine bu zavattan anladığıma göre, Bolşevikler Rusya dahilinde Rus milletine diğer anasının bilhassa Türklerin zararına olarak ehemmiyet vermeğe başladıklarından, bu tarz-ı hareket Türk komünistlerini bile Bolşeviklerden soğutmaya hizmet etmiş. Bolşevikler ordu meselesine çok ehemmiyet veriyorlarmış. Bu gidişle Bolşevik Rusya'sı Avrupa'nın en kuvvetli bir hükümet-i askeriyesi olacak. Bu kuvve-i askeriye'nin geçen seneye nisbetle yüzde yetmiş terakki ettiği iddia ediliyor. Bundan başka Bolşevik ordusu bugün düne nisbetle daha mütecanis bulunuyormuş. En ziyade proleteriyadan zabıt yetiştirmek meselesine ehemmiyet veriliyormuş. Kağıt üzerine konulamıyacak daha bir çok havadis verdiler. İnşallah görüşmek nasip olursa bunlara da vakıf olursunuz.

Burada biz üç arkadaşız: Baha, Rusuhi, ben. Bittabi ikinci derecede daha arkadaşımız vardır. İstanbul'dan ve bizim Kemal Bey'in İstanbul teşkilatında bulundurduğu arkadaşlardan Hüsnü Bey isminde bir zat geldi. İstanbul'da teşkilatların iyi gittiğinden ve İslamlar üzerinde hakim mevkide olduklarından bahsetti. Bu zevat eski İstanbul teşkilatını bozmamışlar. Memuriyetlerinden tardedilen arkadaşlarından bile vefasızlık görmediklerinden yarın İstanbul'da bir intihabat olsa son intihabatta olduğu gibi namzetlerinin muvakkakıyetlerini temine muvaffak olacaklarından bahsediyor. Hayırlı işlerle meşgul olan bütün cemiyetleri ellerine almışlar. Esas da zaten ellerinden olduğu için ekseriyeti ara kendilerine müteveccih demektir. Kuva-yı Milliye'ye hizmette tavassut vazifesini görüyorlarmış. Fakat İstanbul teşkilatında müstakillürey olmak hususunda mutaassıp davranıyorlarmış. Tıpkı Anadolu'nun bazı mahallelerindeki eski İttihatçılar gibi. Ahmet Rıza Bey hakkında bende teessüs etmiş bir kanaat vardır. Zavallı Ahmet Rıza Bey keşke Manyasizade Refik Bey gibi Meşrutiyeti müteakip ölseydi. Pek muhterem bir nam bırakmış olurdu.

Mustafa Şeref Bey'den elan bir haber alamadık. 17 Martta Ankara'ya vasil olduğunu gazetelerde okuduk. O zamandan beri hayli müddet oldu. Talat Paşa'nın şehadeti ve Yunan taarruzu mektup yazmamasına sebep olmuştur.

Hayriye Hanım iyidir. Merhumun hemşireleriyle validesi artık Paşa'nın öldüğüne kani olmuşlar, mecnuna dönmüşler. Vekaletname henüz gelmedi. Bittabi veraset işleri muallakta kaldı. Dava bu ayın otuzunda başlayacakmış. Yeni müddeiumumi tayin edilmiş. Masliyah kendisiyle görüşmüş. İyi bir adam imiş. Her türlü izahata kulak veriyormuş. Bir

avukat delaletiyle kendisine Ermeni meselesine dair büroda toplanmış vesaiki vereceğiz. Elimizden geldiği kadar çalışacağız. Ermeniler en büyük avukatlardan iki kişi tutmuşlar. Onlar da çok çalışıyorlar. Baki selam.

Rüstem

1-8

Dr. Nazım: Malta'dan kurtulanların Anadolu'ya geçmeleri vatan için hayırlı olur...

27 Mayıs 1921

Azizim Cavid Bey,

22 Mayıs tarihli mektubuna cevap vermek için birkaç gün beklemek mecburiyetinde kaldım. Ali Bey İtalya'ya gitmişti. Dün avdet etti. Halil, Ahmet Nesimi, Hacı Adil, Şükrü, Canbulat Beyler'le görüşmüş. Kendisinin rivayetine göre, şimdiye kadar takip ettiği yol iyi görünmüş. Bundan başka bir şey yapılamazdı. Yapılması lazım olan şeyi yapmışsınız denilmiş. Canbulat, Fethi'nin şiddetle aleyhinde bulunmuş.<<keşke ondan evvel Ankara'ya gidebilsem de o muhiti onun muzır telkinatından siyanet etsem>> demiş. Fethi Münih'te refikasının yanında bulunuyor. Molla Bey delaletiyle hatt-ı hareket ve kanaati hakkında haberdar olabilirsiniz.

Bedri Bey Cemal Paşa'nın ailesiyle görüşmek için Münih'e gitmişti. Fethi Bey'le epey mücadele etmiş. Çünkü Fethi Bey hariçtekilere ağız dolusu küfürler ediyormuş. Henüz ne Fethi Bey'ine de Münih'ten avdet eden Bedri Bey'i görmediğim için yazdıklarım rivayet kabilindedir.

Fethi Bey Ankara'ya gidecek imiş. Fakat karısı hariçte bir memuriyet alıp Avrupa hayatı yaşamak için pek istekli bulunuyormuş. Senin muvakkaten refakat edip her husuta mutabıkı efkar kaldık dediğin zat ile hemşehrimiz <<Sarı>>nın arası pek açılmış. O muhit maateessüf curcunaya dönmüş. Allah harice patlak vermektan muhafaza etsin. Bu hususa dair işittiğimiz şeyler hiç hoşuma gitmiyor. Halil, Hacı Adil, Nesimi ve Şükrü Beyler de Anadolu'ya gitmek niyetindeymişler ve Halil Bey içeri girmek için Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat etmiş. Bu müracaatın sebebini bir türlü anlayamadım. Medine Muhafızı Fahri Paşa'nın müracaatine: <<Gelme, hariçte ticaretle meşgul ol>> cevabı gelince artık Halil Bey ve rifakasına ne cevap geleceğini tahmin edebilirsiniz.

Bence vapura binip gitmeleri en makul tarik idi. Böyle hareket etmediklerine taaccüp ediyorum.

Rahmi Viyana'ya gitmiş. Oradan bugün yarın buraya gelmesi memulü kavidir. Fırka hayatından Mustafa Kemal Paşa'nın merhumun yerini işgal edemeyeceğine iki kere iki dört eder derecesinde kanaatim vardır. Perşembenin gelişi çarşambadan bellidir, derler. İttihat ve Terakki'nin kusurları yok değildi. Fakat ahlak ve karakterin onun ruhunda büyük

mevkii vardı. Ve yine vardır. Ona şev olmak için merhumun pek az insana nasip olan şahsi meziyetlerini haiz bulunmak, bilhassa çok sabırlı olmak lazımdır. Ben halin muvakkat, geçici parlaklıklarına bel bağlıyamıyorum. Tesadüflere rapt-ı kalb etmekten çok kaybettik. Biraz da yaşlandık. Sarı'yı çok titiz ve müvesvis zannediyorum. Yanındakileri de hizmet-i vataniyeyi bile inhisara almak hastalığıyla malul görüyorum ve bunları düşündükçe neticenin nereye varacağını tahminde güçlük çekiyorum. Onun için hiç olmazsa Malta'dan kurtulan samimi arkadaşlarımızın bir an evvel Anadolu'ya gitmelerini vatanımızın selameti namına pek hayırlı ve elzem görüyorum. Acaba Cahid Bey ne düşünüyor? Muvakkaten olsun Ankara'ya kadar ihtiyarı zahmet edemez mi?

Programı Molla Bey bazı notlarla bana göndermiş. Ben de notları bir suretle birlikte sana gönderiyorum. Ali Bey diyor ki, bu program biraz tadile uğramıştır. Muaddelini görmediğim için hangi maddelerde tadilat yapıldığını bilmiyorum. Bu programda <<milliyetperver bolşeviklik>> hissiyatı göze çarpıyor. Maamafih, bence programın esası ilk kongrede kurulabilecekti. Kongrenin ne vakit ve nerede inikat edeceği malum olmamakla beraber senin de fikrini yazmanı çok rica ederim.

Merhumun davası iki Haziranda başlayacak, üç gün devam edecektir. Müddeiumumi davasının siyasi cihetini karıştırtmamağa gayret edecek, mahkeme müddeiumuminin fikrini kabul etmezse davanın bir müddet için tehirini talep eyliyecektir. Müddeiumumiye Mazliyah Efendi ile beraber Ermeni meselesine ve merhumunun bu meseledeki hareketına dair bir rapor hazırladık. Vermek üzereyiz. Almancaya tercüme ettiriyoruz.

Ali Bey yakında geldiği yere dönecektir. Size bir mektup yazıyor. Beni de berber götürmek için ısrar ediyor. O tarik ike içeri girmeyi düşünüyorum. Herhalde daha on beş gün buradan ayrılmak niyetinde değilim. Caputto'nun eli bayraklı hafiyelerden olduğunu Roma'dan yazıyorlar. Galip Kemali bu hususa dair Roma Hariciye Nezaretine bir çok delil göstermiş. Galip Kemali Bey bu adamın yalnız İngiliz hafiyeliğiyle kalmadığını belki de cinayette methaldar olduğunu bile zannediyormuş. Halil Bey, Ahmet Nesimi Bey mektuplarında bize ihtiyarı tavsiye ediyorlar. Ruhum bu adamdan hiç hazetmediğini sana yazmıştım. Burada da kendisiyle bir defa görüştüm. O söyledi, ben dinledim idi. Şimdi Roma'ya gitmek istemediğinin yahut gidemediğinin esbabı anlaşılıyor, iki gözüm.

Rüstem

Cahid Bey orada ise büyük bir geçmiş olsun.

1-9

Dr. Nazım: Talat Paşa'nın katilini Alman mahkemesi maalesef serbest bıraktı.

7 Haziran 1921

Azizim Cavid Bey,

1 Haziran tarihli mektubunu ve programı aldım, teşekkür ederim. Merhumun katilinin serbest bırakıldığını elbette gazetelerde okumuşsundur. Alman hükkanı bu meselede eski şöhretlerini tekzip ettiler. Pek tarafgirane hareket ettiler. Hükümetin telkiniyle olacak, katili behemahal affettirmek prensibi üzerine tertibat aldılar, bizi aldattılar. Şahitlerimizi dinlemek istemediler, yalan söylediler. Katilin serbest bırakılması üzerine Berlin'de bulunan bütün akvamı şarkiye murahhasları adliye nazırına bir protestoname verdiler. Aynıını da gazetelere gönderdiler. Bu protestoname henüz gazetelerde görülmedi. Lakin dün verildiği için yarın intişar etmesi ihtimali vardır. Bura gazetelerinden Nasyonalist partisine mensup olanlar hükümden dolayı hükümete ve mahkeme hayetine karşı ağır şeyler yazdırdılar. Komünist olmayan sosyalist gazeteleri de hükmü alkışladılar ve bermutat Türkleri söğüp geçirdiler. Almanca bilmediğin için protesto suretini göndermiyorum. Yalnız müddeimumiye verdiğimiz müdafaa raporunu –Fransızca- Molla Bey'e göndermiş ve okuduktan sonra sana yollamasını rica etmişim. Elbette şimdiye kadar eline varmıştır.

Berlin'de başladığım bu mektunu bitirmeğe muvaffak olamıyarak Münich'e gitmeğe mecbur oldum. Şimdi de Berlin'e avdet ediyorum. Münich'te Molla Bey'i gördüm. O da vazife-i vekaleti için bu akşamki trenle Berlin'e gelecektir. Ben Berlin'e avdet için telgraf aldığımdan kendisini bekliyemedim. İhtimal ki Nerllin'e vusulümü müteakip Berlin'i de terke mecbur olacağım.

Hemşehrimiz Sarı'nın muvafakat cevabını almak şerefine nail olamadığım için hariçte çalışmaya ve Ali Bey'le teşrik-i mesaiye karar verdim. Çeyrek asır devam eden aventure hayatına bir sayfa daha ilave edersem ümit ederim ki, memleketime bilerek fenalık etmiş olmayacağım. Bütün ruhumla dahilde çalışmak isterdim. Ne çare. Dahilin dizginleri müvesvis ve haris adamların elinde kaldı. Hizmet adeta inhisara alınmak isteniyor. Beis yok. Bu devir de elbette geçecektir. Temenni ederim ki, dahilin bu tarzı tefekkür ve sa'yinden vatan zedelenmesin. Maşuka selamete çıksın da kimin delaletiyle çıkarsa çıksın. Hepimizin gayemiz o. Baha da, Rüşuhi de, Ali Bey'le teşrik-i mesaiye karar verdiler. Bu

kararın Ali Bey'in taşkınlıklarına –eğer husul bulmak isterse- mani olmak gibi bir faydası da olacaktır.

Rahmi Bey'in Berlin'e geldiğini bilmem evvelki mektubumda yazmış mıydım. Rahmi yine bildiğimiz Rahmi. Yalnız İngilizleri şimdi tanıdığı gibi evvelce tanıyamadığına ve onlar hakkında gösterdiği hüsnü niyet ve muameleye pek müteessir. İngilizlerin bu derece zalim olduklarını bir türlü hayaline bile sığdıramıyormuş. Hissine mağlup olan Rahmi'nin istikbalde İngilizler ve bütün Frenkler için ne düşünebileceğini tahmin edebilirsin. Rahmi, Fethi'den fevkalade müteneffir. Güya Canbulat inkılaptan evvelki halet-i ruhiyeye avdet etmiş imiş. Demek ki, mahpusiyet ve esaret bu kıymetli arkadaşlarımız üzerinde tesirat-ı hasene icrasından hali kalmamış.

Rahmi'nin şimdiki kanaatine göre, Avrupalıların en iyisi, onun tabirince en hafifi, Almanlar oluyor. Fransızlardan Paris'e gitmek için müsaade alamıyan Rahmi memuriyeti zamanından tekasül gösterdiği bir milletten rüyu iltifat görünce o milleti Avrupalıların ehven-i şerri görüyor.

Ali Bey'e olan mektubu kendisine verdim. Biz takip etmek istediğimiz siyaseti neşretmek, Avrupalılara ve onların lisanıyla mağdurin-i ümeme anlatmak için Fransızca bir gazete çıkarmak istiyoruz. Paramız bunun için kafidir. Ancak heyet-i tahririye bulmada müşkilat görüyoruz. Sen ve Cahid dahile gidemezseniz bittabi Avrupa'da da boş oturamayacak, elbette bir şeyle meşgul olmak istemiyeceksiniz. Gayelerde anlaşsak da bu Fransızca gazetenin idarsini yani umur-u tahririyasını siz üzerinize alsanız ne kadar iyi olur. Ben bunun için hiç olmazsa dört, beş yüz bin marklık bir sermayeye ihtiyaç vardır sanırım. Bundan sonra seyahatimi bu gayeyi, bu parayı temin için yapıyorum. Bunun için, her şeyden evvel düşüncemi büyük bir para tedarikine hasrediyorum. Muvaffak olursam hemen yine Berlin'e avdet etmek niyetindeyim. Ali Bey'in tahayyülatından yüzde doksan iskonto yaptığım halde büyücek bir meblağın elde edilebileceğine inanmak istiyorum. Bakalım bu tahminler tahakkak edecek midir? Tahakkuk ederse güzel bir <<cerr>> yapmış olacağım. O halde, Allah'a ısmarladık, azizim. Cahit Bey'e selamlar, hürmetler.

(14 Haziran Münich-Berlin treni)

Rüstem

Hamiş: Aubry Herbert'e, merhum, kitabının Ermenilere ait yazdıklarını göndermeyi vadetmişti. Aubry Herbert Almancaya vakıf imiş. Adresini bulmak kolay. Kendisi

parlamento azasından olduğu için doğrudan doğruya Londra'da parlamento adresine gnderebilirsin.

İsmail Hakkı Paşa'ya Berlin'de iken Ali Bey'in evinde tesadüf ettim. Matruş çehresiyle rşeym halinde bir ekirge zannettim. Allah, uçkun haline gelmeden bu biladi mamureyi muhafaza etsin. Mamafih bir ayağı bu topraklara basar basmaz dehşetli firtınalar koptu. Epey kişi öldüğünü gazeteler yazdı.

1-10

Dr. Nazım'ın Moskova mektubu: Biz komünist değil emperyalizm düşmanınız...

4 Temmuz 1921, Moskova

Azizim Cavid Bey,

Son mektubu sana gönderdikten bir ve ya birkaç gün sonra Ali Bey'le ve diğer dört refiki ile beraber Berlin'i terk ettik. İki gün üç gece deniz seyahatinden sonra Reval'e, oradan da Petersburg tarikiyle üç günde Moskova'ya geldik. Cumartesinden Cumaya kadar devam eden altı günlük seyahatimizde havaların müsait gitmesi ve kara seyahatinin yataklı vagonla olması dolayısıyla rahatsız olmadık. Bilakis her cihetle pek güzel bir seyahat temin etmiş olduk. Vapur ve tren yoldaşlarımız için üçüncü enternasyonalin üçüncü kongresine iştirak etmek için Moskova'ya kadar gelen elli kadar komünist de bulunuyordu. Bunlar dünyanın hemen her milletine mensup murahhaslar olduğu için heyet-i umumiye Babil kulesi sakinlerini andırıyorduk. Reval'den Petersburg'a kadar kadar mütemadiyen ormanlar içinden geçtik.

Bu mevsimde buralarda gece olmadığından ve ben de seyahatte uyuyamadığından bütün güzergahı gördüm. Güzergahımızın bir çok yerlerinde muharebeler olduğu için cabeca tel örgüleri, harabeler ve güllerin açtığı çukurları temaşa ettik.

Petersburg'u pek hoş bulduk. Maamafih, sekiz on aylık istirahat buralarda asarını göstermeğe başlamış. Üst baş biraz düzelmiş. Tek tük ufak ticarethaneye tesaduf ediliyor. İhtiyarlar pek az kalmış. Müşkület-ı taayyüze tahammül edemiyenler dar-ı ukbaya göçetmiş. Bittabi, ihtiyarlar gibi mukavemeti mahdut olanlar, bu akıbetten fazla hissemend olmuşlar. Moskova, bilakis pek kalabalık. O derecede ki mesken bulunamadığından üç kişi bir odada yatmak mecburiyetinde bulunuyor. Biz de, üçer üçer odalara yerleştirildik.

Oturduğumuz yer Moskova'nın en güzel konaklarından biri (Prens Gorgaroki). Yanımızdaki odalarda Amerikalı, Japonyalı..lar var. Kongre azalarını hep lüks yerleştirmişler. Küçük ticarete müsaade edildiği için Moskova'nın manzarası her gün tebeddül ediyor. Yavaş yavaş sokaklar çarşı manzarasını alıyor.

Dükkanlar açılıyor. Satılık eşya tezayüt ediyor. Moskova'da müteaddit pazarlar kuruluyor. Burada parasız kalan eski zengin aileler kıymetli eşyalarını satılığa çıkarıyorlar. Bu eşyayı satanların hemen hepsinin hatasız Fransızca konuştuğunu görünce bu zoraki tacir ve ya tacirelerin mazideki haşmetleri hatıra geliyor. Bu sınıf halkın hırsları neticesi olarak zavallı Türklerin asırlarca çektiklerini düşündükçe insanın oh olsun! diyeceği geliyorsa da

yüzlerinde ve elbiselerindeki zaaf ve perişani kalbde aksi tesir tevlidinden de azade kalamıyor.

Sovyet hükümeti çalışan herkese tayın veriyor. Lakin verilen miktarla bir insanın yaşayabileceğini zannetmiyorum. Biz karnımızı doyurabilmek için hariçten bir çok şey eklemeğe mecbur oluyoruz. Eşyanın fiyatı pahalı değil. Lakin ağdiyeninki bilakis pek pahalı, şekerin kilosu selsen markı, peynirinki yüzü geçiyor. Her şey bu nisbette pek pahalı.

Bu sene bilhassa Volga havzasıyla Rusya'nın en mümbit arazisinden sayılan Kuban taraflarında kaht (kıtlık) varmış. Kendi gazetelerinin verdiği malumata göre, Volga havzasında yirmi beş milyon halk bir miktar yiyecek tedarik etmek için güç halde bulunuyormuş. Sovyet hükümeti en büyük himmeti orduya sarfediyormuş. Filhakika askerin kesret-i miktarı nazar-ı dikkati celpten hali kalmıyor.

Biz şimdiye kadar başlıca Kamarad Çiçerin ile üçüncü enternasyonal katib-i umumisi ile, bir de Fransız ve İtalyan murahhaslarla görüştük. Kendilerine mülaki olduğumuz zaman programımızı şu suretle teşrih ettik:

<<Biz komünist değiliz. İslam memleketlerinde bu fikri tamime çalışmak demek Entente'a hizmet etmek demektir. Biz yalnız emperyalizm aleyhinde mücadele etmek ve sizin bu hususta muavenetinizi talep etmek için geldik.>> dedik. Bu fikir şimdiye kadar tenkit edilmedi. Üçüncü Enternasyonal mağdur milletlerin halası yani emperyalizmin sükutu için bir karar ittihaz edecek gibi görünüyor. Kongre kendi işlerini bitirdikten sonra bureau d'exécution'u delaletiyle bizimle müzakereye karar verdi. Bunun için daha bir hafta kadar sabretmekliğimiz ihtar edildi. Arkadaşlarımızdan Suriye (Şekip Aslan), Trablus ve Mısır murahhasları avdet ediyorlar. Burada diğer murahhaslar müzakereyi idare edecekler.

Anadolu'nun buradaki sefiri İsmail Fazıl Paşa'nın oğlu Ali Fuat Paşa'dır. Bu zatı Selanik'ten tanıdığım için kendisiyle uzun uzadıya ve bilatekellüf saatlerle konuştum.

İfadesinden ve dahilden sonra mektuplardan şu anlaşılıyor: Hemşehrımız Sarı ve müşavirleri ellerine geçirdikleri posta rakip gördükleri zevatın yani İttihadın eski rüesasının dahile girmesini hatta –size garip gelecek- sulhten sonra bile arzu etmiyorlar. Bilmem hangi ülkeye gidin, orasını fethedin, arkadaşlarınızı da toplayın, orada bir hükümet tesis edin ve vatan-ı aslinizi unutun demek derecesine varıyorlar.

Zavallı Fuat Paşa, aldığı emirler vicdanü mülahazarına tevakuf etmemiş olacak ki, her mübahasade evvelkini nakzedecek ifade ve tekliflerde bulunuyor.

Bu adamlar bizi dahilde ve hariçte çalışmadan menetmek için müracaat etmedik çare bırakmıyorlar. Alarivayetin burada barınamamaklığımız tedbirlerine bile müracaat edilmiş! Dahilde yaptıkları propoganda pek gülünç bir şekil almış. Düşmanla mücadele halinde bulunduğu için herkes bu çocuklara tahammül ediyormuş. Bekir Sami Bey Roma'ya gelmiş. Sen elbette kendisiyle muhaberedesin. Ondan öğrendiklerini bana yazamaz mısın? Mektubunu Rüşhi Bey'le gönderirsen olur. İzaya yer kalmadı.

1-11

Dr. Nazım: Mustafa Kemal Paşa nüfuzunu kaybedince Anadolu'ya gireceğiz...

20 Teşrinievvel 1921

Azizim Cavid Bey,

20 Temmuz tarihli mektubunu avdetimde Moskova'da buldum. Yunan taarruzunun aldığı şekil üzerinde Ali Bey memlekete yakın bulunmayı ve icap ederse mücadele eden askere –velev bir nefer suretinde olsun- iltihak edip vazife-i milliyesini ifa etmeyi çok arzu etti. Bu arzuya mümanaat kabil olamadı. <<Mustafa Kemal nüfuzunu kaybetmiş, memleket anarşiye düşmüş ise içeri girmek, aksi takdirde yani Mustafa Kemal millet ve ordu üzerinde hakim vaziyette ise girmemek>> şartıyla hududa yakın bulunan Batum'a gitmeyi kabul ettim ve Temmuzun 31inci Cumartesi günü Moskova'yı terk ettik. On günde Batum'a vardık. Orada gizli kaldık. Dahil ile pek sıkı temasta bulunduk. Hatta içimizden bir arkadaşı dahile gönderdik. Dahilden Hafız Mehmed'i getirttik. Diğer zevat ile de uzun uzaduya hasbihal ettik. Ve nihayet, halkı muharebeye teşvik etmek ve Mustafa Kemal'in bizim hakkımızdaki iftiralalarını ve tefrika için çalışmadığımızı bilfiil ispat için- muvakkaten olsun- dahile girmemeyi münasip gördük.

Bu sırada, Cemal Paşa Kabil'den bize bir telgraf gönderdi. Evvelce kendisiyle görüşmek hususundaki arzumuzun cevabı olarak Eylülün yirmisinde Afgan hududuna yakın Çarçevi kasabasında randevu verdi. Bu telgraf üzerine, memleketten uzaklaşmayı münasip görmiyen Ali Bey randevuya beni gönderdi. Ben de Eylülün on birinde Batum'dan hareket ettim. Teşrinievvelin üçünde Taşkent'te kendisiyle buluştum. Birlikte Moskova'ya geldik. Şimdi Moskova'da bulunuyoruz. Ali Bey'in de Moskova'ya gelmesi telgrafla istendi. Yakında o da buraya gelip bize iltihak edecektir. Batum'da bulunduğumuz zaman dahil hakkında pek güzel malumat aldık. Heyet-i umumiyesiyle halk Mustafa Kemal hükümetinden katiyen memnun değildir. En güzel delili Fethi'yi mebus çıkarmak için Ardahan gibi Türkiye'ye yeni iltihak eden ve bu sayede Ermeniler tarafından katliam edilmek tehlikesinden kurtulan bir yerde bile hükümet son derece çalışmış iken İttihat merkez-i umumi azasından Hilmi'nin karşısında Fethi yalnız altı rey alabiliyor. Hilmi 56 rey ile mebus oluyor. Fethi'yi mebus çıkarmak için yapılan propagandada Enver'e karşı silah çekiyor gibi kahramanlık isnat ediyorlar. Bu da halkı fena halde sinirlendiriyor, aksi tesir yapıyor.

Keza, Enver’i sükut ettirmek için Halimiyet-i Milliyeye yazdırılan makalenin halk üzerindeki fena tesiri üzerine telgrafla gazeteler toplattırılıyor ve bir daha bir şey yazdırılmıya cesaret edilmiyor. Bunlar ve buna mümasil diğer tezahüratla halkın İttihat ve Terakki’ye karşı merbutiyeti anlaşılıyor ve ilk bozgunluk üzerine Ankara’da İttihat ve Terakki’yi ihya için teşkilata başlanıyor. Halbuki biz daha evvel İttihat ve Terakki namını dahildeki teşkilatımıza kabul ettirdiğimiz için Moskova’da mühür kazdırmış ve <<İslam İhtilalleri İttihadı>> Cemiyetinin Türkiye’deki şubesinin <<İttihat ve Terakki>> Cemiyeti olduğunu kabul ve ilan etmiş ve muvakkaten bu cemiyetin merkezini Batum’da tesis etmiştik. Ankara ile muhaberemiz bu noktaları İttihat ve Terakki için çalışan arkadaşlarımıza anlattık.

Fakat, onların cevabı gelmeden ben Batum’dan ayrıldığım için Ankara’nın mütalaatına vâkıf olamadım. Yalnız Batum’da iken Ankara’dan aldığımız bir mektupta İttihat ve Terakki teşkilatına bütün memleket dahilinde germi verildiğini okudum idi. Gerek Hafız Mehmet gerekse Ankara’dan gelen diğer arkadaşlarla İstanbul’dan gelerek Anadolu sevahiline uğrayan Küçük Talat memleket hakkında bize çok müfit malumat verdiler.

İstanbul’da daha o zaman yirmi dokuz merkez teşekkül etmiş ve bu merkezler Kemal’in eski teşkilat unsurlarını ihtiva etmiş olduğu gibi İslam İhtilaller İttihadı Cemiyetine evvelce ithal edilenler de kâmilen bu merkezlere iltihak etmiştir. Mustafa Kemal’in İstanbul’da teşkil etmek istediği Müdafaa-yı Milliye teşkilatında hakim olan bu arkadaşlar İstanbul’da yapılacak her türlü harekât ve tezahuratta en müessir âmiller arasında bulunuyorlarmış.

Harp dolayısıyla ses çıkarmak istemiyen eski ittihatçılar keza memleket dahilindeki resmi teşkilatta nafiz imişler. Maamafî, biz İttihat ve Terakki teşkilatına ehemmiyet verilmesini ve şimdilik gizli çalışılmasını dahile bildirdik ve nokta-i nazarımızı hafî bir beyanname ile anlattık. Bu beyannameyi Rüşühi Bey size gönderecektir. Yabancı kimselere göstermeden yine lütfen Rüşühi Bey’e iade edersiniz.

Bizce Mustafa Kemal ve mukarribanu bu memleketi idare edebilecek derecede değillerdir. Hem ruhan hem iktidarca pek kifayetsizdirler. Ahmet Ağa’nın yolda tesadüf ettiği Küçük Talat’a Ankara’yı Afrika çöllerindeki zümrelerden daha aşağı gördüm diyecek kadar désillusionné olmuş. Ziya Gökalp müteessiren ve kağrı arabasıyla Diyarıbekir’e, Şükrü Bey de Niğde’ye gitmiş. Ankara hükümeti Mustafa Kemal ile yandaşları elinde kalmış. Namuslu olanlar harp dolayısıyla her şeye tahammül edip sükût etmeyi muvafık görüyormuş. Mamafih Yunan taarruzunun ilk muvaffakiyatı hükümet rüesasını şaşkırtmış.

Bereket versin, mebusların hamiyet ve metaneti daha büyük potlar kırılmasına mani olmuş. Reis-i vükelâ Fevzi Paşa'ya şaşkınlık ve korkaklığın kurbanı olarak istifaya icbar edilmiş ve hükümet Ankara'yı terkten menedilmiş. Halk harpten usanmış ise de muharebe eden düşman Yunan olduğu için milletin izzet-i nefesine dokunmuş ve bu cebin düşman karşısında mücadeleye devamına azmedilmiş.

Ben şimdiden sulh için hazırlanmak taraftarı olduğum için İttihat ve Terakki'nin ihyasına şiddetle taraftarım ve bunun için sizin de hariçte boş durmamanızı çok temenni ederim. Sizin ve diğer arkadaşların şimdilik ufak tefek ihtilafları bertaraf ederek İttihat ve Terakki nâmına tezahüratta bulunmanızı çok faydalı bulurum.

Ben seyahatimde, size evvelce yazdığım gibi, biraz <<cerr>>darım. Bunu Avrupa'ya nakletmek ve ilerideki masarifimize karşı muhafaza etmek taraftarıyım. Ali Bey arzu ederse Müslüman âlemindeki büyük nüfusumuzdan daha çok miktarda istifade edebilir. On bin altın toplayabilir. Ali Bey'i avdetle bu hususta çok teşvik edeceğim. Ali Bey'in İslam âlemindeki nüfuzu cidden büyüktür.

Ahmet İhsan'ın eski damadı Soysallı ismindeki bir maskara Ali Bey'in nüfuzunu kırmak için Türkistan, Buhara'ya gönderilmiş. Ali Bey aleyhinde ilk söze başlar başlamaz layık olduğu cevabı almış. Sonra, işini gücünü bırakmış, ticarete koyulmuş, hem Ankara hükümetini, hem de Osmanlı Türklerinin namını berbat etmiş.

Biz Batum'da iken Ankara daha doğrusu Mustafa Kemal çok telaş etmiş. Harice çıkarılmamız için Sovyet hükümetine ikinci defa olarak müracaat edilmiş. Çiçerin de <<Ali Bey Rusya'da yaşayan milyonlarca halkın mahbubu kulûbudur, hatta Rusya sınıf-ı mümtazının da hürmetini kazanmıştır. Bizim gibi demokrat bir milletin böyle zevatı memleketten dışarı atması gayri mümkündür. Bahusus ki, Ali Bey'i memleketimize biz davet ettik.>>diyerek red cevabı vermiş. Bu suretle Anadolu hükümeti kendisini ikinci defa olarak gülünç bir hale koymuştur. Bununla da anlaşılıyor ki, Ankara zimamdararı siyasetinin ilgasından bihaber bir takım cüheladan be her şeyi şahsi kaygıları için feda eden hodgamlardan ibarettir. Böyle müdirlerin elinde memleketin felah bulacağını bir dakika hatırıma getiremem. Eğer memlekete acıyorsak biran evvel İttihat ve Terakki'nin her kusuriyle beraber memleket dahilinde hakim olacak mevki-i maneviyi vermeğe çalışmalıyız.

Cemal Paşa Afgan'da kaldığı on beş aylık müddeti boş geçirmemiş, pek nafi neticeler istihsal etmiş. Memleketini seven ve hayırhah bulunan Emir'in teveccühünü celbetmiş.

Orada muntazam bir ordu ve bir devlet teşkiliyle meşgul. Moskova'daki teşebbüsünde muvaffak olursa bir kaç sene sonra pek hayırlı semereler istihsali mümkün olacaktır.

Bura hükümeti soldan sağa doğru adımlar atmak suretiyle köylü kütlesinin muhalefetini uyuşturuyor ve bu suretle amelenin burjuva üzerine olan hakimiyetini temin serbest kalıyor. Moskova'nın manzara-i umumiyesinde büyük büyük tahavvül vardır. Ticaret serbest olduğu için, şehir inkılaptan evvelki hale doğru koşuyor. Moskova'da şimdi her şey bulunuyor. Dükkanlar, mağazalar eski manzaralarını iktisap ediyor. Üst baş da yoluna giriyor. Yalnız aristokratlar ve eski burjuvalar elinde avucunda bulunanları satmak veya Sovyet idaresinde çalışmak suretiyle temin-i maişete muvaffak oluyor. Sana eski ailelerden birinin son kartuştan pazara çıkardığı küçük, fakat oldukça zarif bir cüzdanı gönderiyorum. Bu da sende eski dostların bir hatırası diye kalmış bulunsun.

Cahid Bey ne yapmak niyetindedir? İttihat ve Terakkiye izafeten ayda bir olsun bir gazete çıkarmak suretiyle dahildeki İttihat ve Terakki temayülünü körüklemek mümkün değil midir? İnsan Rusya dahilinde Türk aleminde dolaştığı zaman, İttihat ve Terakki hükümetinin harbe girmesindeki isabet-i fikrî daha ziyade takdir ediyor. Biz Rusya'yı cidden hiç bilmiyormuşuz. İnsan bu memleketi yakından gördükten sonra Çarlığın yıkılmasına hizmet eden Osmanlı fedakarlığının kıymetini anlıyor ve ne isabet olmuş diyor. Gözü doymaz, kahir ve muktedir Çarlığın yerine Bolşeviklerin kaim olması kadar büyük bir nimet tasavvur olunamaz. Bu tahavvüle hizmet eden her Osmanlı hükümeti, milleti nazarından ilelebed bir mevki muhteremde kalacaktır. Ben de memleketi yakından gördükten sonra memlekete daha açık alınla gidebileceğimize kani oldum.

Bu seyahatimden sonra sizinle şifahen hasbihal arzu ederim, bilerseniz. Belki bir fırsat zuhur eder ben de Avrupa'ya bir daha seyahat eder ve size kanat ve imanlarımı yegân yegân anlatırım. Cümle arkadaşlara selam, iki gözüm.

Rüstem

Birinci Büyük Millet Meclisi mebuslarından İsmail Suphi Soysallıoğlu'ndan aşağıdaki mektubunu aldık:

Muhterem gazetenizin 26 İkciteşini 944 ve 413 numaralı nüshasında <<Tarihi Mektuplar>> sütununda mütevaffa Doktor Nazım'a atfen neşredilen bir mektupta: <<Ali Bey'in yani Enver Paşa'nın nüfuzunu kırmak için Ankara tarafından benim Türkistan'a göndermiş olduğumdan>> tutturarak aleyhimde, hiçbir yeri doğru olmayan, çirkin küfür ve isnatların yazıldığını, bunu okuyan dostlardan öğrendim. Bu gazarkarane zem ve hakaret maddesine karşı cevabımın aynen o sütunda neşrini isterim:

- 1- Birinci Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği <<şarkta tetkikatı ilmiyede bulunmak üzere bir heyetin izamı>> kanuniyle birkaç arkadaşımla beraber Rusya'ya gönderildim. Vazifem....?! mak gibi hasis bir işe ait değildi.
- 2- Ben 921 senesinin mayısından Ağustos sonuna kadar Türkistan'da kalarak Moskova'ya dönmüştüm. Enver Paşa ise Birinciteşinde Kafkasya'dan oraya geçmiştir. Ben Ali Bey'in benden sonra Türkistan'a atlıyacağını bilemezdim ki, oranın efkarını kendisinin aleyhine hazırlıyacak propaganda yapmağa kalkışmakiğım düşünülebilirsin.
- 3- Uzun ve ağır vazifemi, hatta hayat ve sıhhatimi tehlikeye koyarak, başarmadığımdan dolayı Ankara'ya avdetimde <<Gazi Mustafa Kemal Paşa>> ve diğer arkadaşlar tarafından takdirlere, taltiflere nail oldum. Bilenler bilirler.
- 4- Doktor Nazım memleket dışından yazdığı aynı mektubunda Ankara Hükümetini o zaman bin bir müşkilata rağmen kurmuş ve yürütmüş olanlar cehil ve beceriksiz ve muvaffakiyetsizlik ile itham etmektedir ki, yalnız bu saçma iddiaları bile onun ne derece hissiyata mağlup, bildiklerinin ve görüşlerinin ne kadar esassız ve çürük olduğunu açıkça göstermeğe yeter de artar.¹

Hürmetlerimle,

Türkiye Büyük Millet Meclisi Mebusu

İsmail Suphi Soysallıoğlu

¹ Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, İstanbul 2002, s.104-140

EK 2

Dr. NAZIM BEY'İN SAVUNMASI

Berlin'de Talat Paşa merhumun başkanlığındaki İslam ihtilalleri derneği adı altında yurdumuzun düşmanlarına karşı çalışırken, çalışmalarımız, Ankara Hükümetince, Mustafa Kemal Paşa hazretlerince onaylanmış, Ankara'dan bu konuda gelen mektup, Anadolu işlerine karışmamak, salt dışarıda çalışmak koşuluyla bizimle işbirliği yapıldığı bildirilmişti. Gerek Almanya'da gerekse Rusya'da bu buyruğun dışına çıkmadım. Böyle bir şeyi aklımdan bile geçirmedim. Bütün çalışmalarım açıktır. Kimse, tersini söyleyemez. Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmemesi uğruna da elimden geleni yaptım. Nitekim geçmedi. Cavit Bey'in evindeki toplantıya Gazi Paşa'nın onayı, müsaadesi olduğuna inanarak katıldım. Esasen bu toplantıda da yurda karşı hiçbir şey konuşulmamıştır. Bundan sonra, İzmir'e gittim. Kendi halimde, siyasetten uzak yaşadım. Bu arada Terakkiperver partiye girmem uğruna yapılan öneriyi benimsemedim. Dedikleri siyasal amacım olsaydı neden girmezdim.

Bu sırada bana bir program gönderildi. Daha sonra, evimdeki arama sırasında bulunan bu program hiçbir anlam taşımaz. Benim gibi, kim bilir başka kişilere de gönderilmiştir. Zaten buna yanıt bile vermemiştim. Savcı beyin buyurdukları gibi halk arasında propaganda yapmadım. Siyasetten çekilmiş bir adam neyin propagandasını, neden yapsın? Ne var ki, her yurttaş gibi konuşmuş olabilirim. Bu da bir suç değildir. Ailemin geçimini düşünmekten başka bir şey yapacak durumda da değildim.

Savcı beyin benim üstüme en ağır suçlamaları, benim bir gizli örgüte girişim, böylece Kara Kemal'e arkadaşlarının düzenlemiş oldukları suikast girişiminden haberdar oluşumdur. Şükrü, Canbolat, Kara Kemal beylerle iki yıldan beri ne görüştüm ne de haberleştim. Bu durumda olan bir adam, bunların da içinde buldukları söylenen bir gizli örgüte nasıl girmiş olabilirdi? Bu kesinlikle olamaz. Bütün kutsallıklarım üzerine ant içerim ki, suikast, işitilmesinden önce büsbütün bizce bilinmiyordu. Hiçbir şey işitmemiştim. Ben, öteden beri yasal olmayan davranışlara ilke olarak şiddetle karşıyım. Bunu herkes bilir. Suikast cinayetini yapanların ne gibi acı sonuçlar karşısından kaldıklarını, ve kalacaklarını benim gibi bilen yoktur. Bunun en önemli canlı örneği, Mahmut Şevket Paşa merhumun şehitliği olayıdır. Bu olay, o zaman iktidar mevkiinde bulunan İttihat ve Terakkiyi ne kerte güçlendirmişse, suikastı yapmış olan da o oranda güçten düşürmüştür. Dememiz şu ki,

suikastı yapanlar, kendi kendilerine kötülük ettiklerini görmüşlerdi. Bu gibi örnekler çoktur. Ondan dolayı, suikast yanlısı olanları ben salt bilgisizlikle değil aptallıkla da suçlarım.

Usu başında olan bir kişi, suikast gibi şeyleri düşünmeyi bile aklıma getiremez. Bütün bunlar gibi bütün yaşayışım, davranışlarım da benim böyle bir şeyle ilgili olmayacağını açıkça göstermeğe yeter. Yüksek mahkeme kurulunun da bunu değerlendirerek adil bir karar vereceğine inanıyorum.²

² Hasan İzzettin Dinamo, *Kutsal Barış*, İstanbul 1976, Cilt VI, s.87-88